

VARGA PÉTER ANDRÁS

Kontrafaktuális filozófiatörténet? A „Mi lett volna, ha...?”-kérdések használata a történettudományban és jelentősége a filozófiatörténet-írásban*

Mi lett volna, ha száz évvel ezelőtt egy merénylő golyója célt téveszt Szarajevóban? Az ilyen kezdetű kérdések – annak ellenére, hogy csak véletlenek különös összjátékának köszönhető,¹ hogy a trónörökös pár autója, tökéletes célpontot kínálva, megállt Gavrilo Princip előtt – nos, mindezek ellenére az ilyen kezdetű kérdések felvetése egészen a legutóbbi időkig a sarlatánság biztos jelének számított a történettudományban.² Az utóbbi két évtizedben azonban történé-

* A tanulmány elkészítését az OTKA *A fenomenológia keletkezése* (PD105101) pályázata támogatta.

¹ A kontingencia Gavrilo Principnek a tárgyalás során tett vallomásában is több ponton megjelenik: „Láttam, amint Čabrinović-ot [az első merényletkísérlet végrehajtóját] elvezetik. Azonnal tudtam, hogy nem járt sikerrel, és hogy nem is tudta magát megmérgezni. Ezért gyorsan le akartam lőni őt a revolverrel. Ebben a pillanatban haladtak el [a delegáció] autói előttem. Ekkor a merényletet akartam végrehajtani; ez azonban nem volt lehetséges, mert túl gyorsan robogtak el. Ezért visszamentem a helyemre [...]. Ott azonban túl sokan voltak, ezért az utcasarokra álltam egy bolt elé [...]. Egyszer csak megjöttek az autók és megálltak előttem. Előrántottam a revolvert és lőttem.” (Pharos 1918, 30, vö. 157.) A beszámoló forráskritikáját illetően lásd: Würthle 1978. 63 skk. A kontingencia szerepét hangsúlyozza Münkler 2013. 30 skk.

² „A »mi lett volna, ha« gondolati – vagy inkább érzelmi – iskola” – E. H. Carr angol történész magyarul is több kiadásban megjelent történelemelméleti előadásorozata szerint – „szinte kizárólag a jelenkori történelemhez kapcsolódik. [...] [N]incs olyan történész, aki komolyan azt kívánná, hogy bárcsak másképp zajlott volna a normann hódítás vagy az amerikai függetlenségi háború, és szenvedélyesen tiltakozna a ténylegesen bekövetkezett események ellen.” Azok azonban, akik valamilyen jelenkori esemény vívmányait „saját bőrükön tapasztalhatták meg [...], illetve máig nyögik következményeit, valamilyen módon hangot szeretnének adni felháborodásuknak, ennek pedig egyetlen módja az, hogy amikor [annak] történetéről olvasnak, fantáziájukat szabadjárá engedik, és elképzelik, mi lett volna, ha, majd pedig szidalmak özönét zúdítják arra a történészre, aki csupán a dolgát teszi, amikor megmagyarázza, mi történt, és az elképzelt vágyak miért nem válhattak valóra. [...] Az emberek effajta reagálása teljességgel érzelmi, és mint ilyen történelmietlen” (Carr 1995. 92–93).

Véleményével E. H. Carr egyébként a klasszikus történettudományi álláspontot tükrözte, hiszen például a jelentős német történész, Friedrich Meinecke egy a harmincas évek közepén keletkezett feljegyzésében így fogalmazott: „A történetírásban általában visszariadunk annak ábrázolásától, valami miként történhetett volna, ha emez vagy amaz az esemény máshogy

szek egész sora foglalkozott a kontrafaktuális kérdésfeltevések lehetőségével (habár egyöntetű elfogadásról korántsem beszélhetünk). Jelen tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy az ilyen kontrafaktuális kérdésfeltevések felhasználhatók-e a filozófiatörténet-írásban, illetve milyen tanulságokkal járnak a filozófiatörténetről, különösképpen pedig a kontinentális filozófia történetéről alkotott felfogásunk számára.

I. KONTRAFAKTUÁLIS KÉRDÉSFELTEVÉSEK A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

Mindenekelőtt arra a kérdésre kell választ találnunk, hogy a címben jelzett felvetés mögött kirajzolódik-e egy elméleti igénytel komolyan vehető historiográfiai módszer. A „Mi lett volna, ha...?”-kérdések egy modern meghatározás szerint „meg nem történt, azonban elgondolható múltbeli lehetőségekről szóló megfontolások” (Demandt 2002. 190), avagy, formájukat tekintve, „a múlt olyan alternatív változatai, amelyekben az idővonal egy megváltoztatása olyan kimenetelhez vezet, ami különbözik attól, amiről tudjuk, hogy megtörtént” (Evans 2014. xi).³ Bármennyire is meghökkentő egy ilyen felvetés, az idők folyamán számos védelmezője akadt.

A kontrafaktuális historiográfia előfutárai

A kontrafaktuális történeti kérdésfeltevések első önálló elméleti igényű tárgyalását feltehetően Isaac D’Israeli (1766–1848) angol író 1791-ben név nélküli kiadásban megkezdett, *Curiosities of Literature, Consisting of Anecdotes, Characters, Sketches, and Observations, Literary, Critical, and Historical* című laza erudicionista gyűjteménye 1823-ban megjelent második sorozatának első kötetében található. Az *Of a History of Events which have not happened* [sic] (Meg nem történt események történelme) felíratot viselő rövid szövegben (D’Israeli 1824. 99–119) D’Israeli, a mű karakterének megfelelően, Liviustól korabeli angol és olasz történetírókig terjedő változatos példákön át⁴ számba veszi tényleges történeszek

alakult volna, ha eme vagy ama a szerepet játszó történelmi személyiség hiányzott volna. Az efféle elmélkedéseket hiábavalónak nevezik – és valóban azok is [...]. Hiszen amint megpróbálunk rálépni egy lehetséges elágazás útjára, melyet felismerni vélünk a dolgok valóságos lefolyásában, homályba kerülünk és elkezdünk fantáziálni” (Meinecke 1959. 261).

³ A kontrafaktuális historiográfia ilyen lényegi viszonyulása az episztemológiaiilag aszimmetrikus történelmi múlthoz az oka annak, hogy a kontrafaktuális historiográfiáról szóló vita a kontrafaktuális kondicionális analitikus filozófiai fogalmától függetlenül zajlik (így látja pl. Tucker 1999. 264. 1. jegyzet is).

⁴ A kontrafaktuális kérdésfeltevés megjelenéseiről a tényleges történetírói praxisban modern összefoglalást nyújt Demandt 2002. 190–191.

exkurzusait meg nem történt események „valószínű következményeiről” (uo. 102) – kiegészítve néhány, alig rejtetten vágyprojiciáló jellegű önálló spekulációval, melyek a kereszténység, különösen pedig a katolicizmus történetének elágazási pontjait érintik (például, írja, ha a svéd király Gusztáv Adolf, „egy megfelelő főhős a meg nem történt események számára”, nem esik el a lützeni csatában, „csodálatos változás következett volna be Európa ügyeiben, a protestáns ügy kiegyenlítette volna a katolikus érdeket, vagy akár túlsúlyba is került volna fölötte” (uo. 113) –, hogy illusztrálja, „majdnem megtörténtek fontos események, melyekre mégsem került sor; mások megtörténtek, melyek véletlenre [*accident*] és az egyén jellemére vezethetők vissza” (uo. 119).

A kuriózumgyűjteménye ezen fejezetének összeállításával D’Israeli filozófiai szándékot is követett: annak megállapítása, hogy „a nemzetek vallását érintő legfontosabb események láthatóan az egyének szenvedélyein és a pillanat körülményein múltak” (uo. 109–110), az isteni gondviselés működését feltételező történelemkonceptiót hivatottak aláásni (vö. uo. 99 skk.). Ezen túl D’Israeli a szekuláris történetírás szempontjából is jelentőséget tulajdonít a kontrafaktuális történeteknek: „Az emberi események természetéről alkotott felfogásunkat bővíti és történelmi útmutatásaink számára hasznos útmutatással szolgál, ha időnként azt megszakítjuk, és olyan eseményekről elmélkedünk, melyek nem történtek meg!” (uo. 119). A történelmi kontrafaktuális későbbi apológiáiban sorra visszatérő „pedagógiai” szempont kiemelése mellett D’Israeli írásában még egy az ilyen kontrafaktuális struktúrájának megragadására tett kísérletet is feltehetünk, amikor érdemesnek tartja egy korabeli szerző megjegyzését átvenni, miszerint egy kontrafaktuális esemény hatása ahhoz hasonlítható, „amint egy lépés változtatása átalakítja az egész sakkjátszmát” (uo. 117).

Aligha becsülhető alá D’Israeli széles körben olvasott, 1843-ig tizenhárom kiadásban megjelent művének hatása, ámde a kontrafaktuális történetírás igazi népszerűsége mégis Louis-Napoléon Geoffroy Château (1803–1858, írói nevén: Louis Geoffroy) bő egy évtizeddel később megjelent *Napoléon et la conquête du monde* című művének köszönhető.⁵ Geoffroy Napóleonja 1812 őszen nem kísérel meg a felégetett Moszkvában maradni, hanem azt elhagyva sikeresen hívja ki csatára a cári fősereget, megsemmisítő csapást mérve rájuk. Geoffroy számára ez a térben Novgorodhoz, időben október 7–8-ára helyezett csata valóban „Európa sorsáról” (Geoffroy Château 1836. 16) dönt, hiszen ebből kiindulva a könyvben Geoffroy Napóleon valóságos apoteózisát építi fel, ami során a franciák császára nemcsak teljes Európát, hanem egyenesen a négy nagy kontinenst hódítja meg – Afrika leigázásában már személyesen részt sem véve –, megteremtve ezzel az univerzális monarchiát. Geoffroy-t, ahogyan erre többen felhívták a figyelmet (lásd Rodiek 1997. 71; Evans 2014. 11), a vágyprojiciálásnál összetettebb szim-

⁵ Első, anonim megjelenés: Geoffroy-Château 1836, módosított kiadás a szerző nevének megjelölésével 1841-ben.

bolikus politika mozgatta, hiszen ő maga – amint teljes neve is elárulja – Napóleon egyik kimagasló tisztjének, Marc-Antoine Geoffroy-nak (1774–1806) hadiárvédje volt, akit a császár dekrétum útján adoptált.⁶ Hasonlóan összetett a műírói eszköztára is, ami a korszellem megragadásán túl hozzájárulhatott a civilben bíróként tevékenykedő Geoffroy irodalmi sikeréhez: A könyvbeli Napóleont Geoffroy például egy fiktív kontrafaktuális művel szembesíti, melyben Napóleon visszavonulásának katasztrófája, az Elba sziget és Waterloo szerepel – azaz a valóságos történelem a szövegben fantasztikus történelemként jelenik meg –, sőt a világalom felé hajózó császár elhalad a benne különös érzéseket ébresztő Szent Ilona-sziget mellett is (lásd Rodiek 1997. 72 skk.).

Geoffroy műve műfajt, pontosabban irodalmi műfajokon átnyúló ábrázolási technikát teremtett, melyet annak egy későbbi képviselője, Charles Renouvier kétszeres indirekcióval megjelentetett és egy elméleti utószóval ellátott művére (1876) utalva a neolatin nyelvterületen uchróniának neveznek. A név mögött egy meglepően jól körülhatárolható fogalom rejlik: „Az uchrónia nem egy önkényesen megalkotott »imaginárius« történelem, hanem egy lehetőség szerint plauzibilis »hipotetikus« múlt” (Rodiek 1997. 25). Az uchrónia jegye a „homogenitás, azaz hogy egy és csakis egy feltételezett történeti variáció következményeit bontja ki egy hosszabb időperióduson át” (uo. 26), működésének feltétele pedig a befogadó implicit (reál)történelmi tudása (ezért lehet kultúrához és korhoz kötött). Az uchrónia ekképpen tehát elválasztható a *science fiction* különböző (akár múltra vonatkozó) formáitól, amelyek nem egy kontrafaktuális hipotézis plauzibilis következményeinek kibontására, hanem inkább egy önálló, a reálistól radikálisan különböző narratíva felvázolására törekuszenek (vö. uo. 41).⁷ A kontrafaktuális kiinduló hipotézis „szigorú tényvonatkoztatottsága” révén az utópia az imaginárius történelem formáitól is elhatárolható (uo. 44); a reál- és a kontrafaktuális történelem közti explicit különbségtétel révén pedig a történelemhamisítás szándékával íródott szövegektől is (uo. 45).⁸ Úgy tűnik tehát, hogy a kontrafaktuális kérdésfeltevés mint az irodalmi praxis része világos kontúrokkal rendelkezik – azonban pusztán az irodalom, nem pedig a történettudomány részeként.

⁶ Az életrajzi adatok forrása: Morembert 1980. Biográfiai kiegészítéseket csak kevésbé ismert személyekhez fűzök, és a biográfiai forrásokat csak nem triviális esetekben adom meg explicit módon.

⁷ Az uchrónia egy nevezetes Bibó-szövegben szereplő definíciója – „nem létező idősorok megelevenítése” (Bibó 2012. 157) – tehát önmagában még nem nyújt elégséges jellemzést (még ha Bibó szövege valóban az uchrónia szép példája is, amelyben az elbeszélést – minden további írói eszköz, pl. reáltörténelmi allúziók és visszacsatolások, avagy „uchrónia az uchróniában” [uo. 173] ellenére – alapvetően az egyházszervezet a címben is felvetett „zsinati-presbiteri” átalakulásának kontrafaktuális feltevése működteti [vö. kül. 168]).

⁸ További elhatárolásokat – Rodiek nyomán, konkrét példákkal – lásd még Evans 2014. 133 skk.

A kontrafaktuális történetírás modern képviselői és apologetái

Az ilyen kedvezőtlen előjelek ellenére a kontrafaktuális történetírás – különösen a populáris történelmi irodalomban – az utóbbi években szembetűnő módon reneszánszát éli. Ez az „alternatív történelem” (*alternate history*) névvel is illetett áramlat leginkább az angolszász világban népszerű, de már a hozzánk geográfiailag és történetileg közelebb álló kultúrkörök történetét illetően is megjelent:⁹ például a *Kein Denkmal für Maria Theresia* című könyvében a professzionális történészi háttérrel rendelkező Reinhard Pohanka azokat az „eseményeket és személyeket” veszi sorba, „melyekről feltételezhető, hogy létezésük vagy nemlétezésük, cselekvésük vagy nem-cselekvésük Ausztria vagy a világ sorsát döntő módon befolyásolták” (Pohanka 2007. 8). A kontrafaktuális történelmek felvázolása a szerző szerint „több, mint merő spekuláció, hiszen bizonyos szabályokon és előírásokon alapul” (uo. 13): csak „jól definiált, szinguláris eseményekből indulhat ki” (uo. 10) – ilyen például az I. Ferenc József elleni 1853-as magyar merényletkísérlet a szerző által is számba vett sikere, szembeállítva azzal a feltételezéssel, miszerint Rudolf trónörökös személyiségének más alakulása nem vezet az öngyilkosság gondolatához –; másodsor, nem lehet a *deus ex machina* feltevésével élni; végül pedig „nem szabad a túl távoli jövőbe tekinteni” (uo. 10), azaz például nehezen dönthető el, évtizedek múlva milyen uralkodó lett volna, sőt, egyáltalán 1853 után meddig élt volna a valós történelemben 1867-ben Mexikóban kivégzett Ferdinánd Miksa.

A kontrafaktuális forgatókönyvek felvázolása során Pohanka sem mindig tartja magát ezekhez az elvekhez: Mária Terézia halálának elképzelése gyermekágyban két évvel trónra lépése előtt (vö. uo. 126 skk.) például éppenséggel *deus ex machina* intervenciónak tűnik (legalábbis hasonló feltételezések szinte tetszőleges történelmi szereplőnél alkalmazhatók). A kontrafaktuális historiográfiáról szóló elméleti vita szempontjából érdemes megfigyelnünk, hogy a szerző rendszeresen – például Bécs két sikeres török–magyar ostromának elképzelésekor – a reáltörténelem eseményeihez kénytelen igazodni, más szóval a kontrafaktuális történetet azokhoz „visszacsatolni”.¹⁰A száz évvel ezelőtti végzetes szarajevói

⁹ Sporadikus próbálkozások, melyek azonban inkább az irodalmi uchróniához sorolhatók, természetesen a magyar irodalomban is megtalálhatók, mindenekelőtt Bibó István imént említett, 1968-ból származó *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...* című művázlata (Bibó 2012; a szöveg jellemzését illetően lásd a szerkesztői jegyzetet: 157, 1. lj.) – amelyben Bibó bevallotta „egy francia szerző” (uo. 158), azaz Renouvier ihletése alatt állt –, valamint néhány változó színvonalú regény (melyek egy korai, több kiadásban megjelent példája Trenka Csaba Gábor a nemzetiszocialista győzelmet követő fiktív magyar gyarmati világban játszódó *Egyenlítői Magyar Afrika* című regénye).

¹⁰ Jellemző, hogy mind az 1529-es, mind az 1683-as ostrom kimenetelének megfordítása azzal végződik, hogy a kontrafaktuális történelemben Bécszet a következő évben (lásd Pohanka 2007. 84), ill. rögtön egy hónap múlva (lásd uo. 117) visszaveszik a töröktől (miután az „a magyar segédcsapatok fosztogatásainak” [uo. 81] és gyújtogatásainak hatására porig ég). A kontrafaktuális feltételezés a szerző bevallása szerint „hosszú távon nem vezet az

esemény persze Pohanka számára is kontrafaktuálisok egész sorát kínálja, bezárólag azzal, hogy Princip „egyszerűen mellé is lőhetett volna és Ferenc Ferdinánd helyett Oskar Potiorek tábornagyot vagy Zsófia hercegnőt találja el” (uo. 212). A csábító kontrafaktuális lehetőség kihasználásához itt tulajdonképpen elég az a történészek által is felvetett (vö. Clark 2013. 363) további feltevés, miszerint „ha Európa két évet átvészelt volna háború nélkül, akkor a politikai szövetségek feltehetően alapvetően megváltoztak volna” (Pohanka 2007. 213). Érdekes viszont megfigyelni a kontrafaktuális történetírás lehetősége szempontjából, hogy a szerző két forgatókönyvet dolgoz ki (az optimista szerint „a gazdasági stabilitás hosszú korszaka következik”, még ha a technikai fejlődés lassabb is [uo. 215]; míg a pesszimista egy angolszász-kontinentális hidegháborút fest le, ahol a huszadik század végén már csak az atomháború „gyújtószikrájára” várnak [uo. 217]). Azt, hogy egy efféle kontrafaktuális történetet akár kétszáznegyven oldalon át lehet folytatni, egy amerikai szerző nemrég egy magát tudományosnak tekintő kiadónál megjelent könyve bizonyítja (Lebow 2014), amelyből még arról is értesülhetünk, hogy alakult volna a huszadik századi dzsesszmuzsika fejlődése (ti. európaiként és szerencsésebben, vö. 96 skk.). Némileg kritikaibb szemmel tekintve Lebow könyvét, abban azt az érdekességet fedezhetjük fel, hogy ő is két részre kényszerül osztani művét. Az egyik kontrafaktuális forgatókönyv szerint „az élet sok szempontból jobb lenne” (uo. 2) – habár a katonai motiváció híján Lebow is lassabb technikai fejlődést feltételez (uo.) –, míg a másik forgatókönyv szerinti világ „a feltehető legkellemetlenebb” (uo. 135), ahol a Pohankához hasonló felállású hidegháború már 1975-ben nukleáris armageddonhoz vezet.

Az, hogy a kontrafaktuális kérdésfeltevés ennyi szerző számára nem pusztán legitim historiográfiai eszköznek, hanem szemmel látható módon divatos megközelítésnek tűnik, kétségtelenül az angol-amerikai történész, Niall Ferguson először 1997-ben megjelent lendületes apológiájának (Ferguson 2011a) köszönhető. Ferguson, aki ebben az írásában a történelmi determinizmus különböző formáinak – a transzcendens megalapozású teleológiáktól az *Annales*-iskola korai „longue durée”-determinizmusáig – kritikai áttekintésével (uo. 20 skk.) érvelését egyértelműen történelemfilozófiai síkra helyezi, egy olyan történelem-felfogás mellett foglal állást, amelyben „nincsen cselekmény vagy elkerülhetetlen »tökéletes rend«; hanem csak végződések” (uo. 68), és amelyben a „befejezés ismeretlen az utazás kezdetén” (uo. 70). A kontrafaktuális kérdésfeltevés komolyan vételének célja éppen *ezen nyitottság visszaállítására*, azaz olyan lehetőségek azonosítása, „amelyek valószínűnek tűntek a múltban” (uo. 84). Más szóval

európai államok eloszlásának vagy politikájának lényegi megváltozásához” (uo. 87), hanem pusztán olyan következményekhez, mint hogy az augsburgi vallásbéke hamarabb (lásd uo. 87) – a fikció szerint rögtön 1530-ban (lásd uo. 83) – bekövetkezik, vagy hogy a török ostrom visszaverése (*Türkenabwehr*) nem válik az osztrák identitásmitosz részévé (lásd uo. 88).

Ferguson célja – szándékának egy jóindulatú filozófiai rekonstrukciója szerint (kül. uo. 84 skk. alapján) – egy olyan történetírás kialakítása, amely érzékeny *a múltbeli jövő kontingenciájára*, azaz amely a vizsgált múltbeli pillanat jövőhorizontját akként akarja rekonstruálni, mint ami – a jövőhorizonthoz lényegileg hozzátartozó módon – nyitott lehetőségeket tartalmazott (legalábbis a történelmi aktorok szempontjából tekintve). Ebből következik, hogy a „megfontolandó kontrafaktuális forgatókönyvek nem pusztán fantáziálások” (uo. 85) eredményei kell legyenek, hanem kísérletek annak megragadására, hogy az események „a korabeliek számára miként lehettek volna” (uo. 87). Konkrét historiográfiai szabályként megfogalmazva mindez azt írja elő, hogy a kontrafaktuális kérdésfeltevéseknél csak „azokat a forgatókönyveket szabad plauzibilisként vagy valószínűként tekintetbe venni, melyekről korabeli források alapján megmutatható, hogy azokat a korabeli szereplők ténylegesen tekintetbe vették” (uo. 86). Ez a megkötés, amint azt Ferguson is belátja, „jelentékeny mértékben behatárolja a kontrafaktuális elemzés hatókörét”, hiszen „csak azokat a hipotetikus forgatókönyveket vehetjük legitim módon tekintetbe, melyeket a korabeli szereplők nem pusztán tekintetbe vettek, hanem papírra – vagy más médiumra – rögzítettek, sőt ez a feljegyzés meg is maradt” (uo. 87). Ferguson számára azonban ez a lényegileg kontingens megkötés az a jutányos ár, amit azért kell fizetnünk, hogy egy „megvalósítható” (uo.) módszertant kapjunk a kontrafaktuális vizsgálódásaink számára.

Ferguson apológiája nem minden szempontból tekinthető filozófiai szövegnek, és éppen az a filozofikus aspektusok közé tartozik az, ahogyan a szerző „a kauzalitás és a kontingencia fogalmainak összeegyeztetését” (uo. 79) illetően állást foglal. Ferguson szerint a tudományos determinizmus ugyanis „19. századi maradvány” (uo. 72), s ezt alátámasztandó áttekinti az ezredforduló néhány népszerű természettudományos toposzát, eljutván a káoszelméletig: a matematikusok, meteorológusok és mások szóhasználatában „a »káosz« nem jelenti azt, hogy ne lennének törvények a természetben. Pusztán annyit jelent, hogy ezek a törvények oly módon összetettek, ami az előrejelzéseket gyakorlatilag lehetetlenné teszi számunkra, és így a minket körülvevő történések jelentős része véletlennek vagy kaotikusnak *látszik*” (uo. 76–77). A meteorológia és más „kaotikus” tudományok ilyen célú invokálása – noha ennek Ferguson mintha nem lenne tudatában – egyébként maga is mélyen tizenkilencedik századi dolog;¹¹

¹¹ Vö. Mill 1974. 844: „Vegyük, például, a meteorológiai jelenségek legismertebb osztályát, az esőt és a napsütést. A tudományos kutatás még mindig nem tudta kideríteni ezen jelenségek előzményeinek és következményeinek rendjét, hogy képes legyen – legalább a Föld ezen részén – bizonyossággal, vagy legalább valamilyen magas valószínűséggel megjósolni őket. Mégis senki sem kételkedik abban, hogy ezen fénomének törvényeken alapulnak, amelyek származtatott törvények olyan végső törvényekből, mint a hó, elpárolgás és a gázok törvényei. Azt sem lehet kétségbe vonni, hogy ha megismernénk az összes megelőző körülményt, akkor képesek lennénk – eltekintve a számítás nehézségeitől – megjósolni bármely jövőbeli időjárást.” Azonban ez, mondja John Stuart Mill, „kevésbé lenne hasznunkra rajtunk a

s talán érdemes óvatosan is bánni vele. Hiszen az az állítás, hogy a természeti jelenségek java vagy releváns része „extrém módon érzékeny a kiinduló feltételekre, ami a kiindulópont egy lehetetlenül teljes ismeretét teszi szükségessé ahhoz, hogy pontos előrejelzéseket tegyünk” (uo. 77), nyilvánvalóan maga is egy a falszifikálásra nyitott empirikus tézis. Ráadásul annak a magasabb szintű veszélynek is kitésszük magunkat, ha erre az invokációra akarjuk építeni historiográfiai módszertanunkat, hogy a vonatkozó formális elmélet és a hozzátartozó megfigyelési és kiértékelési lehetőségek összjátékának fejlődése révén a véletlen *látszata* eltűnhet, átadva a helyét az események determinisztikus jellegű uralhatóságának. Ebből a szempontból éppen a választott példa bizonyulhat kijózanító hatásúnak (gondoljunk csak a rövid távú időjárás-előrejelzések pontosságának elismerésre méltó fejlődésére).

Mielőtt rátérnénk a kontrafaktuális felvetések részletes elméleti kritikájára, érdemes egy pillantást vetnünk arra a tanulmányra, amit a szerző módszerre illusztrálásaként felhoz (Ferguson 2011b). A *What if Britain had 'stood aside' in August 1914?* című írás ugyan Ferguson korábbi provokatív téziseit viszi tovább,¹² kontrafaktuális kísérletként tekintve viszont – a korábbi példákhoz viszonyítva – kifejezetten józannak tűnik. Egyrészt Ferguson nem a szarajevói merénylet „nyers véletlenjeihez” kapcsolódik, hanem felvetését – ti. (kezdeti) brit neutralitás (lásd Ferguson 2011b. 236) – a politika- és diplomáciatörténet kontextusába helyezi, amelynek természetéhez sokkal inkább hozzátartozik a múltbeli nyitott lehetőségek bemutatása. Ferguson követi saját módszertanát, hiszen ezt a lehetőséget a kortársak, sőt a korabeli német közvélemény és politikai vezetés is remélte (vö. 258). Tovább növeli a kontrafaktuális forgatókönyv plauzibilitását, hogy Ferguson explicit módon érvel a determináló tényezők (pl. szövetségi automatizmusok) fennállása ellen (uo. 243 skk.) és csak minimálisan, egy konkrét ponton, módosítja a reáltörténelem menetét (ti. július végén még nem alakul ki intervencionista többség a kabinetben, így a brit csapatok „legalább egy hét késéssel” kapcsolódnak be a háborúba [uo. 275]). Ferguson a kontrafaktuális hipotézisét ugyan maga is nagy ívű következtetések levonására

gyakorlatban, mert az elveknek az egyedi esetekre történő alkalmazásához szükséges adatok aligha lennének megszerezhetőek.” Ez a gondolamenet egyébként már Franz Brentano révén átkerült a kontinentális filozófiába is (vö. Brentano 1982. 3 skk.; bővebben: Varga 2013. 131). Ugyan Ferguson Millel szemben nem az adatgyűjtés, hanem a „számítás” lehetőségére építi a koncepcióját, mind az ő, mind Brentano esetében érvényes a megjegyzés, hogy nem teszik explicitté, pontosan milyen tudományelméleti feltevés mellett is köteleződnek el, illetve az a feltevés milyen következményekkel jár az igénybe venni kívánt példa filozófiai terhelhetőségének szempontjából.

¹² Nyilvánvalóan nem ez a megfelelő fórum Ferguson történelmi téziseinek megvitatására, azt azonban érdemes megjegyezni, hogy azokat még egy mérvadó, de kísérletezésre nyitott modern német szerző is csak fenntartásokkal fogadja el (lásd Münkler 2013. 77, 363 skk., 804). A háború kirobbanásához vezető folyamat újragondolásának kezdeményezői közül sokkal nagyobb elfogadásra tett szert Christopher Clark műve (Clark 2013; első megjelenés: 2012), akinek a kontrafaktuális kérdésfeltevésekhez való viszonyára lent még visszatérünk.

használja,¹³ a kontrafaktuális feltevés önmagában véve azonban jóval inkább ke-
retek között tartottnak tűnik, mint a száz évvel ezelőtti események eddig ismer-
tetett alternatív forgatókönyvei.

A kontrafaktuális történetírás virágzása ugyan kétségtelenül Ferguson jól
megkomponált apológiájának köszönhető,¹⁴ mégis érdemes egy pillantást vet-
nünk a kontrafaktuális historiográfia egy kevésbé magabiztos módon előadott,
de régebb óta jelenlevő német koncepciójára (Demandt 2011).¹⁵ Az emeritált
(nyugat-)berlini ókortörténész-professzor, Alexander Demandt 1984 óta öt ki-
adásban megjelent könyvének kiindulópontja az, hogy a történelemben jelen
van a genuin kontingencia: extrém formában például az athéni demokrácia
sorshúzásai révén, vagy akár természeti események, spontán döntések formá-
jában (lásd uo. 39); sőt a kontingencia jelentősége stádiumtól és szektortól függ
(lásd uo. 41), például inkább jellemző krízisszituációkra, míg alig érvényes az
általános tudományos-technikai fejlődésre (ez utóbbi szükségszerű mivoltát jel-
zik a független párhuzamos felfedezések; lásd uo. 45). Ennek megfelelően a
kontrafaktuális kérdésfeltevések Demandt szerint mindig is a történetírás or-
ganikus részei voltak – ilyen felvetések kifejeződésének tartja például az óko-
ri történetírók által a jelentős események szereplőinek szájába adott, alternatív
lefutásokat bemutató fiktív beszédeket (lásd uo. 26) –, ekképpen Demandt a

¹³ A kontrafaktuális forgatókönyv szerint ezzel a feltevessel a németek közvetlenül
győzedelmeskedni tudnak (egy kompromisszumos békét eredményezve), ami Európa
történetének átfogó alternatíváját nyújtja: „A háború kitörése előtti német hadicélok friss
értékelése azt mutatja, hogy ha Anglia félreállt volna – akárcsak néhány hétre –, a kontinentális
Európa a mai Európai Unióhoz egészen hasonló formát öltött volna, csak éppen a brit gyarmati
hatalom a két világháború okozta roppant összezsugorodása nélkül” (Ferguson 2011b. 278).
A kézenfekvő történeti ellenvetéseket illetően lásd: Tucker 1999. 275 skk.

¹⁴ Ehhez hozzájárult a Fergusonnal szinte egy időben megjelenő esszégyűjtemény
Robert Cowley szerkesztésében kontrafaktuális felvetésekről egy népszerű katonatörténeti
folyóiratban 1998 tavaszán. Ezt könyvkiadás, majd következő kötet követett. Ezek a kötetek
azonban elvi megalapozást nem kívánnak nyújtani: Cowley a felvetés heurisztikus funkcióját
hangsúlyozza például „meggyökeresedett feltevések megkérdőjelezésében” (Cowley 2000.
10), a második kötet bevezetőjében pedig pusztán csak a makrotrendek ellen polemizál
(vö. Cowley 2004. 11). A kontrafaktuális historiográfiát övező populáris irodalom mára már
áttekinthetetlen méretűre duzzadt.

¹⁵ A Demandt által kiváltott, az angolszász divathullámot megelőző német recepcióhoz tar-
tozik Peter Burgnak (szül. 1941) a tényleges történetírói praxisból vett példákkal gazdagon
illusztrált tanulmánya (Burg 1997). Burg tézise Demandt-hoz hasonlóan az, hogy „a kontra-
faktuális ítéletek határai ugyan különbözők az egyes történészek színezete szerint, de határok
vannak” (uo. 218). „A fikcióknak a valósághoz közel állóknak kell lenni [*Realitätsnähe besit-
zen*], illetve realizálásuk esélyének a lehetséges határain belül kell lennie” (uo. 218). Ennek
megragadásához Burg is strukturális szabályokat kíván nyújtani. A jelentős német történész
Georg Tellenbach (1903–1999) szintén megengedhetőnek tartja a kontrafaktuális historiog-
ráfiát mint heurisztikus eszközt, hangsúlyozva „a tudományos felelősség és a megfontolt tör-
ténelmi gondolkodás” határainak betartását (Tellenbach 1994. 300). Tellenbach ugyancsak
rámutat arra, hogy a meg nem történt események története különböző episztemológiai for-
mákban – tudatos vagy igaznak gondolt hamisítás, ideológia etc. – eleve áthatja és formálja a
történelmet (*passim*).

„történettudomány gyakorlatát saját elméletével szemben” kívánja „védelmébe venni” (uo. 24). „A meg nem valósult lehetőségek kutatásának” funkciója szerinte tehát lehet „a tudásunk bővítése, a [történelmi szereplők] döntéseinek megértése, az összefüggések átlátása és az értékítéletek megalapozása”, valamint események korabeli valószínűségeinek feltárása. Demandt művének érdekes része inkább abban az állításban rejlik, miszerint „a történelmietlen [meg nem valósult] lehetőségek a múlt ismeretéből levezethetők és valószínűségük tapasztalati szabályok alapján vizsgálható” (uo. 53). Más szóval Demandt szerint a kontrafaktuális historiográfia nem a fantázia kötetlen játéka, hanem *közéltíthető a reáltörténelem tudományához*. Ezt az állítást meg is kísérli aprópénzre váltani a történelmi leírások olyan strukturális elemeinek azonosításával, amelyek kontrollált módon alkalmazhatók „plauzibilis alternatívkonstrukciók” (*passim*, pl. 65) létrehozására. Ilyen strukturális kontrafaktuális lehetőségek a változtató versus megőrző erők viszonyának megváltoztatása (lásd uo. 61), egy esemény negálása (lásd uo. 62), egy megszakadt (gyengébb) folyamat folytatása (lásd uo. 65), események eltolása időben vagy térben (lásd uo. 70), folyamatok felgyorsítása vagy lelassítása (lásd uo. 71), bezárólag a *ceteris paribus* analógiakövetkeztetéssel (lásd uo. 74). A pozitív módszertani elvek mellett Demandt tiltótáblákat is elhelyez: a kontrafaktuális historiográfia aligha alkalmas „kollektív jelenségek” (uo. 128) vagy hosszú távú folyamatok (például a római köztársaság hanyatlásának) általános megkérdőjelezésére, illetve a hosszú távra extrapolált kontrafaktuális forgatókönyvek szinte invitálják vágyaink vagy félelmeink projiciálását egy olyan steril pszeudotörténelmet eredményezve, amelyből rendszerint hiányoznak a sikertelenségek (gondoljunk csak Geoffroy Napoléonjának töretlen világhódítására), sőt elkerülhetetlenül hiányoznak a reáltörténelemre jellemző „véletlenek és meglepetések” (Demandt 2011. 137). Demandt óvatossága megmutatkozik a száz évvel ezelőtti kontrafaktuális forgatókönyvről adott értékelésében is: ugyan szimpatizál Ferguson motívumaival, mégis úgy véli, ez a helyzet a rossz kontrafaktuális példák közé tartozik: a trónörökös halálának elmaradtával a túlzottan meghatározott szereplők „egy másik véletlent használtak volna fel” (uo. 121). Demandt mintha a kontrafaktuális történetírás vadhajtásait lementszeni és a releváns elágazásokat elkülöníteni igyekezne, ami az értekezés záró metaforájában is tükröződik: „a meg nem történt történelmek [...] fényudvart alkotnak a meg-történt történelem körül, napfáklyaként törnek ki belőle és annak belsejéről tanúskodnak számunkra” (uo. 160). Még ha el is fogadjuk Demandt metaforáját: vajon tényleg a történelemhez – és annak tudományához – tartozhatnak-e a meg nem történt történelmek?

Van-e meg nem történt történelem?

A kontrafaktuális történetírás felvonultatott példáit szemlélve könnyen az a meggyőződésünk alakulhat ki, hogy ebben az esetben a tényleges létezésből nem szabad a lehetőségre következtetni, más szóval a különböző kontrafaktuális kísérletek lehetnek az irodalom legitim részei, avagy a történelmi ismeretterjesztés formái, melyeknek akár valamilyen didaktikai értéket is tulajdoníthatunk – sőt, amint erre még a kontrafaktuális historiográfia legélesebb kritikus is utalt, a kontrafaktuális populáris irodalom virágzása akár tekinthető azon folyamat részének, ahogyan a történelmet elsajátítja az a tömegkultúra, melyben mindennaposak a virtualitás különböző változatai (lásd Evans 2014. 42) –, azonban ezek a kísérletek *sohasem lehetnek a történelem mint tudomány részei*, mivel *összeegyeztethetetlenek a történelem ismeretelméleti és ontológiai alapjaival*. Elvégre a meg nem történt történelem esetén nemcsak *per definitionem* hiányzik a forrásként szolgáló empiria, hanem a *történetírás szubjektuma* is. Ezt maga Demandt is belátta: „Ha egy új történelmet gondolunk ki, akkor egyben egy új szemlélőt is ki kellene találnunk ahhoz. [...] Egy látszattörténelemben mi magunk sem szereplünk” (Demandt 2011. 20). A kontrafaktuális historiográfia más szóval *hermeneutikai szempontból* nyilvánvalóan egy *gondolati senki földjén mozog*, amit legfeljebb egy a vágyaink – vagy éppen félelmeink – projiciálásával konstruált mesterséges szubjektummal pótolhatunk. Ezen ellenvetés felől tekintve korántsem véletlen, hogy a kontrafaktuális felvetések – amint a száz évvel ezelőtti eseményekre irányuló kontrafaktuális felvetések áttekintett példáin láttuk – egyszerre vezetnek be egy pozitív és egy negatív forgatókönyvet a mesterséges szubjektum létrehozására nyíló két lehetőségnek megfelelően.

Ugyancsak a kontrafaktuális forgatókönyvek tetszőlegességére mutat rá a brit legújabb kori történész, Richard J. Evans nemrég megjelent, explicit módon a kontrafaktuális historiográfia ellen irányuló monográfiájának értékelő fejezetében: „Az általam részleteiben megvizsgált kontrafaktuális forgatókönyvek talán leginkább szembetűnő sajátossága a vélemények radikális széttartása az ugyanarról a témáról író kontrafaktuálisták körében” (Evans 2014. 170). Csakúgy, mint az imént kibontott hermeneutikai jellegű megfontolásban, Evansnál is mélyebb okokból ered ez a felszínesnek tűnő megjegyzés. A kontrafaktuális történetírással szembeni lényegi ellenérvét Evans a kontrafaktuális forgatókönyvek megjelenítette történelem *struktúrájára* alapozza: a kontrafaktuális forgatókönyvek – eltekintve az egyértelmű vadhajtásoktól – az idővonal egy apró változását (például egy merénylet sikertelenségét) feltételezik és annak következményeit próbálják kibontani. További érdemi strukturális jellemző – ami már a Ferguson körüli vitában is felmerült –, hogy „minden kontrafaktuális rendelkezik egy *ceteris paribus* kitételrel: a történész azt feltételezi, hogy a történelmi valóság változatlan marad, leszámítva a szóban forgó tényezőt” (Tucker 1999. 270). Ez a kitétel azonban, mutat rá Evans, nehezen képviselhető, hiszen

„nem veszi figyelembe a megváltoztatott kiindulópont lehetséges hatásait a későbbi fejleményekre” (Evans 2014. 165). „A megváltoztatott kezdeti tény után a javasolt kauzális sorban túl sok kapcsolatot kiejtenek” (uo. 174). A száz évvel ezelőtti kontrafaktuálisok ígézetének tehát azért érdemes ellenállnunk, mert ilyen kontrafaktuális foratókönyvek megalkotásakor „figyelembe kell[ene] vennünk, hogy számos kauzális lánc volt, melyek a nem megjósolható módok teljes választékát kínálva érintkeztek egymással” (uo. 173).

A kontrafaktuális kérdésfelvetést Evans sem akarja teljesen száműzni a történetírás gyakorlatából. Ilyen felvetések ugyan „áthatják a történetírást, hiszen a történészek feladata annak megmagyarázása, hogy miért történtek dolgok, ami szükségszerűen annak megmagyarázását is jelenti, hogy más dolgok, alternatívák, miért nem történtek” (uo. 165). Ez azonban nem jelenti a kontrafaktuális historiográfia legitimitását: „A döntő lépés, ami egy nem létező, de plauzibilis alternatívát egy kontrafaktuálissá változtat, az a további nem realizált, de plauzibilis következmények extrapolációja.” (uo.) Evans ugyan megenged „minimális változtatáson alapuló és rövid távra tekintett” kontrafaktuálisokat (uo. 175), az intellektuális kísértést jelentő, érdemi távon kibontott, homogén foratókönyveket azonban egyértelműen a történettudomány határain kívülre utalja.

A kontrafaktuális historiográfia legitimitásáról zajló történettudományi vita egyben talán tekinthető a mai tudományok egységes filozófiai keretet nem használó, sőt részben a filozófiától független, önálló elméleti megfontolásokat megfogalmazni kívánó belső módszertani vitái egy példájának. Egy ilyen vita ennek megfelelően többféle filozófiai elköteleződés felől közelíthető meg, melyek különböző értékelésekhez vezethetnek. Ezek egy része, például a vita résztvevői által többször felvetett kérdés, miszerint a kontrafaktuális felvetések alkalmazak-e a történelmi determinizmus cáfolatára, illetve, konkrétan, hogy Ferguson helyesen karakterizálta-e az érvelésével célba vett történelmi determinizmust (lásd Ferguson 2011a. 26 skk.; Tucker 1999. 266 skk.; Evans 2014. 57 skk.), talán inkább a 19. század árnyai ellen történő hadakozásnak tűnik; mások pedig talán túl specifikus problémákhoz vezetnek. Anélkül, hogy a következőkben felvetni kívánt megközelítés jogosultságának kizárólagosságát vindikálnánk, talán érdemes Ferguson természettudományos toposzokra való hivatkozását inkább egy *transzcendentális érvelésre tett kísérletként tekintenünk*. A történelem ennek megfelelően szükségszerűen tartalmaz olyan sűrűsödési pontokat, amelyek kontingen-ciájának megragadására használhatók a kontrafaktuális felvetések. Innen nézve talán nem véletlen, hogy a fenomenológiai történelemfilozófia egyik jeles képviselője, David Carr legutóbbi monográfiájában kifejezetten kitér a kontrafaktuális historiográfia lehetőségére (lásd Carr 2014. 191 skk.). Ferguson lendületes apológiája persze túl sok kérdést hagy nyitva, illetve politikai hátsó szándékot (vö. Evans 2014. 49) rejt ahhoz, hogy Carr kritika nélkül viszonyuljon „a legtöbb történész által a fantáziailrodalom részeként és a történetírás antiteziseként tekintett módszer komoly védelméhez” (Carr 2014. 191). Carr szintén „nem te-

kinti céljának, hogy a kontrafaktuális történelmek fontossága mellett érveljen” (uo. 196), többek közt azért sem, mert a történelmi aktorok szempontjainak érvényre juttatására irányuló követelmény szerinte „nem újdonság a történészek számára” (uo.). A vita kevésbé a „a történészek narratíváiról szól, mint inkább arról, ahogyan a filozófusok értelmezik azokat” (uo. 196). Ebből a szempontból viszont igenis van jelentősége a kontrafaktuális felvetések lehetőségének is. A narratív mondat fogalmára utalva Carr ezt ekként fogalmazza meg: Arthur C. „Danto egy fontos ütezt mért az empiricizmusra (amely hajlamos leértékelni az empirikus tudást, mivel az nem rendelkezik tárgya közvetlen tapasztalatával), amikor megmutatta, hogy a történész a retrospekciónak köszönhetően a múltbeli eseményekhez olyan hozzáféréssel rendelkezik, amivel a szemtanúk nem” (uo. 196). A történetíró többlet-tudása mellett azonban figyelembe kell vennünk a *történelmi aktorok többlet-perspektíváját* is, „amivel a szemtanúk *igenis* rendelkeztek, különösen az ágensek saját cselekedeteikről alkotott nézeteit” (uo. 196). Carr számára a kontrafaktuális felvetések *ezen kiegyensúlyozás szempontjából* nyerik jelentőségüket: a történelem ágensei „a jövőt akként látták, ami nagy valószínűséggel eltér attól, ami ténylegesen megtörtént. [...] A történésznek arra kell törekednie, hogy figyelembe vegye a nem-valós ilyen tág játékerét (annak dacára, hogy nézetem szerint strukturálisan a történelmi perspektívához tartozik az ennek elhanyagolására irányuló készlet)” (uo. 193).¹⁶

A mérsékelt kontrafaktuális felvetések tehát akár a történelmi eszköztár legitím részeinek tekinthetők, melyek célja az aktor-perspektíva érvényre juttatása? A vita áttekintett történész résztvevői tulajdonképpen egyöntetűen egy ilyen mérsékelt, *de facto* már meglévő legitimitása mellett tették le voksukat.¹⁷ Ugyanez tükröződik a tényleges történetírói praxisban, például Christopher Clark az első világháború kitörésének folyamatáról írott művében is (melyet az évfordulót övező emlékezőskultúra reneszánsz egyik legjelentősebb írásának tartanak) (Clark 2013; első megjelenés: 2012). A háborúhoz vezető folyamat és a hadicselekmények determinista felfogásai (pl. az ún. Fischer-tézis) elleni argumentációja során Clark a lehetőségek felmutatására alkalomadtán röviden kibontott kontrafaktuális megfontolásokhoz is folyamodik (például milyen politikai következményekkel járt volna, ha a németek máshogyan vonulnak át Belgiumon [vö. Clark 2013. 550]), egy egész szakaszt beiktat „Mennyire volt nyitott a jövő?” címmel (uo. 361 skk.); sőt a mű tulajdonképpeni konklúziója

¹⁶ Érdekes, hogy a kontrafaktuális felvetések ilyen elméleti megalapozása Demandt apológiájában is megjelenik (noha a szerző ennek a megfontolásnak nem juttat akkora hangsúlyt): „A történelmi idő [...] kettős struktúrával [*Doppelstruktur*] rendelkezik. Minden történelmi múlt egyszer emberi jövő volt. Ahhoz, hogy a történelmet a cselekvők szempontjából értsük meg, az egyes tényeket megszületésük előtti állapotban, pusztán tervként, pusztán lehetőségként kell tekintenünk” (Demandt 2011. 26).

¹⁷ A mérsékelt megengedő álláspontot képviseli (kevésbé történelemelméleti érvek alapján): Wenzlhuemer 2009, kül. 52; Waldenegg 2011, kül. 148.

is explicit módon kötődik a történeti aktorok jövőhorizontjához: „éppen azért, hogy a kontinens háborújának valószínűsége [a megelőző évek válságainak enyhülése révén] csökkenni látszott, a lényegi döntéshozók késztetést éreztek a beavatkozásaikhoz társuló kockázatok alábecsülésére” (uo. 364, vö. 561–562). Azonban Clark mégis a következő megállapítást teszi: „Bármennyire is érdemes megérteni, hogy ez a háború könnyen – és hogy miért – nem is következhetett volna be, ezt a belátást azonban annak értékelésével kell kiegyensúlyozni, hogy miként és miért következett be ténylegesen” (uo. 362). A konkrét történeti praxis példája tehát ismét csak azt erősítette meg, hogy a kontrafaktuális felvetések hasznáról és káráról a történelemtudomány maga dönt – leginkább *in concreto* –, s ehhez elméleti reflexióiban tetszése szerinti mértékben hívja segítségül a filozófia nyújtotta belátásokat.

Ez a megállapítás viszont egyben azt is jelenti, hogy a kontrafaktuális felvetések filozófiatörténetbeli használatát illetően a filozófia maga jogosult véleményt formálni.

II. KONTRAFAKTUÁLIS FILOZÓFIATÖRTÉNET-ÍRÁS?

Filozófiatörténet-írás redukcionizmus és szeparativizmus között

Legitim eszköz lehet-e a kontrafaktuális kérdésfeltevés a filozófiatörténet-írásban? Ebben a kérdésfeltevésben, az imént megfogalmazott állításhoz illeszkedő módon, eleve benne rejlik a filozófiatörténet különállóságának állítása, azaz annak tézise, hogy *a filozófiatörténetet nem határozza meg kimerítően az, ha azt pusztán történelemnek tekintjük*. A mai helyzetben talán nem szükséges különösebben érvelni a filozófiatörténet externális faktorokra történő redukciója ellen, de ugyanúgy elutasítandónak tartom a filozófiatörténet redukcióját értelmiségtörténetre, tudástörténetre vagy más, filozófián kívüli történelemre. Anélkül, hogy a filozófia valamely homogén vagy szubsztantív definíciójának lehetősége mellett köteleződnenk el, kijelenthetjük, hogy a filozófiatörténet-írás számára *conditio sine qua non* tárgyának érdemi vonatkoztatása a filozófia gondolati hagyományának valamely fázisára (beleértve természetesen ezen hagyomány jelenét).

Mint a legtöbb redukció esetén, itt is fontos azonban megérteni a redukciós kísérlet mögött rejlő motivációt. Esetünkben ez annak feltárását jelenti, hogy *mennyiben történelem a filozófiatörténet*. Másként megfogalmazva: a redukció elutasításával együtt el kell kerülnünk azt a végletet is, amely a filozófiatörténet és a történelem teljes függetlenségét állítja. Az erre a végletre irányuló kísértés általában egy *steril problémátörténet* formájában jelentkezik, amely a filozófia történetében nem lát mást, mint időtlen problémák különböző konfigurációinak kontingens realizálódásait (és minden, a fogalom-kombinatorikáról leválasztandó történelmi aspektust a biográfia és a filológia feltételezeten filozófián kívüli

címszavai alá utal).¹⁸ Az ilyen problémátörténet kísértésének nem pusztán azért kell ellenállnunk, mert az vegytiszta formájában megvalósíthatatlan, hiszen nem veszi figyelembe a megértés történeti dimenzióját. A múlt filozófusai nem egyszerűen a mi problémáink más konfigurációjával foglalkoztak.¹⁹ A filozófiatörténet ilyen felfogása ellen azonban, azt hiszem, egy sokkal elemibb szintre hatoló érvet is fel lehet hozni. Ez az érv szinte már magára a filozófiatörténet-írói praxisra apellál, arra a tényleges filozófiatörténeti munka során ismételten jelentkező felismerésre, amit Paul Ricoeur egy korai, a filozófiatörténet igazságkérdését rendkívül érzékeny módon felvető írásában fogalmazott meg nagyon plasztikusan. Idézett művében Ricoeur is elismeri a steril problémátörténet kísértését, amit ő „változatlan problémákra adott változó megoldások sora”-ként nevez meg (Ricoeur 1953. 113).²⁰ Azonban, mondja, „az igazi történeti megértés ott kezdődik, amikor ez a típusú identifikáció megszűnik: a racionalista, realista vagy másmilyen rendszertípusról átlépünk átlépünk *egy* egyedi filozófiára” (uo. 115). Ricoeur itt, azt hiszem, minden gyakorló filozófiatörténész közös tapasztalatára hivatkozik: egy történeti filozófus érdemi megértése során akkor érünk el igazi, ugrásszerű előrehaladást, ha az átöröklött vagy általunk hozott kategóriák, probléma-kombinációk *mögé látunk*, meglátjuk, mennyiben más, mennyiben bonyolultabb, mennyiben több az általunk vizsgált konkrét filozófia. Egy ilyen megértés természetesen elválaszthatatlanul összefonódik az értékelés mozzanatával („mindenekelőtt az nagy filozófus – mondja Ricoeur –, aki az addigi problematikát felforgatja” [uo. 116]), ami tagadhatatlanul hozzátartozik a filozófiatörténet praxisához (ettől még persze reflektáltan kell rá tekintenünk); sőt felveti a filozófiatörténeti igazság kérdését („ha meghaladtuk a rendszer-tipológia stádiumát – teszi hozzá Ricoeur –, ha az egyes filozófiákat individuálisan tekintjük [...], akkor a *filozófiák inkommensurábilissá válnak*” [uo. 117]).²¹ Kielezett

¹⁸ Itt érdemes megjegyeznünk, hogy ezeket, különösen a filológia címszavát, hajlamosak vagyunk eredeti értelmezési körén – melyet Fehér M. István találónan így jellemezett: „megállapítjuk a szöveget, azaz a fennmaradt vagy felkutatott szövegváltozatokat kritikailag összevetjük abból a célból, hogy egy lehetőleg végleges, kanonikus változatot hozzunk létre vagy rekonstruáljunk” (Fehér M. 2009a. 3) – jelentősen túlterjeszteni, bevonva alá a filozófiai igényű történeti értelmezés tevékenységét (amitől ezáltal elvitatjuk a filozófiai igényét). Kielezve azt mondhatnánk, hogy ezen túlhasználatot tekintve a magyar filozófia mai helyzetében sajnos először nem annak a fontos megállapításnak a hangsúlyozására van szükség, hogy a filológiai tevékenységet áthatja az értelmezés, „filológia és hermeneutika többszörösen is egymásba fonódik” (Fehér M. 2009b. 63); hanem mindenekelőtt annak a sokkal elemibb megállapításnak kell hangot adni, hogy – az összefonódást megelőzően – hol vannak a két tevékenység különbségei, mi tartozik a filológiához és mi nem.

¹⁹ A kombinatorikus problémátörténet kísértése gyakran kapcsolódik össze a prezentizmus valamely formájával, amely a jelenlegi kombinációkat tartja a(z eddigi) legtökéletesebbnek és valamely efelé mutató teleológiát feltételez vagy akaratlanul is érvényesít.

²⁰ A tanulmány eltérő címmel jelent meg franciául a rá következő évben és került be később a filozófus gyűjteményes kötetébe (Ricoeur 2001).

²¹ Talán szükségtelen is rámutatunk Ricoeur álláspontjának hasonlóságára Fehér M. István – más háttér felől megfogalmazott – figyelemre méltó téziséhez (amely a filozófiatörténet-

formában ez azt is jelenti, hogy a filozófiatörténet nem *egy* történelem, hanem „egyes rendszerek diszkontinuus sora” (uo. 117), amelynek egységét legfeljebb az biztosítja – ami ismét csak összevág a filozófiatörténeti rekonstrukcióink tapasztalatával –, hogy „a korábbi filozófiai rendszerek egy új filozófus emlékeztének és szituációjának részét alkotják” (uo. 118), természetesen, tegyük hozzá, nem szükségszerűen lineáris-kumulatív módon.

A Ricoeur által jellemzett helyzet persze elkerülhetetlenül felveti annak kérdését, hogy a filozófiatörténet ilyen koncepcióját hogyan hangolhatjuk össze a filozófiai tevékenység igazságvonatkoztatottságával, melyet sem Ricoeur nem akar, sem bárki más nem akarhat tagadni. A mi probléma-kombinációinktól eltérő felismerések vajon pusztán tévutak-e, esetleg egy immanens teleológiát tetelezzünk a filozófiatörténetben? Anélkül, hogy ezen kérdések égető mivoltát tagadnám, azokat mégis szeretném fenomenológiai módon – amelytől az 1950-es évek Ricoeurje sem állt távol – zárójelbe tenni, és jelen helyen arra koncentrálni, amit ezek a megállapítások a filozófiatörténet-írásról mondanak: nevezetesen azt, hogy a filozófiatörténet-írás nem pusztán problémátörténet, mint ahogy nem is vezethető vissza valamiféle külső történelemre, hanem valamiképpen a kettő között, *a történelem egyediségének-kontingenciájának és a problémátörténet gondolatosságának valamiféle köztes mezsgyéjén* helyezkedik el.

Azt gondolom, hogy a kontrafaktuális felvetések lehetősége – ha annak a filozófiatörténet-írásban is valamiféle mérsékelt, kordában tartott szerepet találunk – éppen *ezen összefonódás termékeny illusztrációja* lehet. Ennek megfelelően a következőkben a kontrafaktuális felvetés lehetőségére szeretnénk – célszerűen a kontinentális filozófia száz évvel ezelőtti történetében – egy találó példát keresni, felhasználva azt az érzékenységet, melyet a kontrafaktuális historiográfia történettudományi vitájának fenti áttekintése alakított ki a kontrafaktuális felvetések termékeny és terméketlen formái közti különbség felismerésében.

Kontrafaktuális felvetések példái a kontinentális filozófia száz évvel ezelőtti történetében

A száz évvel ezelőtt Szarajevóban eldördült lövések a történelem egy olyan menetét határozták meg, amely a filozófiatörténetben is számos kontrafaktuális spekulációra adhat okot. A csatamezőn esett el például 1917. november 16-án a göttingeni filozófus, Adolf Reinach (szül. 1883) önkéntes tartalékos hadnagy,²² akinek halálát már a kortársak is ekként kommentálták: „vele a mai német filozó-

írásról szóló közelmúltbeli magyar vita középpontjában állt): „Minden filozófia maga határozza meg az igaznak tartás mércéit” (Fehér M. – Olay 2012. 296).

²² Biográfiai adatok: Schuhmann–Smith 1987. A rangfokozat a hivatalos katonai veszteséglista alapján.

fia kevés biztos és nagy reménységeinek egyike süllyedt a sírba.”²³ Kétségkívül vonzó lehetőség ez kontrafaktuális feltevések konstruálására, azonban Demandt talán nem véletlenül jegyezte meg, hogy a halálozási dátumok későbbre tolása a kontrafaktuális historiográfia legingoványosabb területeinek egyike (Demandt 2011. 141 skk.). De nézzük meg közelebbről ezen kontrafaktuális felvetés esélyeit és buktatóit!

Adolf Reinach 1909 elején habilitált Göttingenben, miután Münchenben megkezdett filozófiai, pszichológiai és jogi tanulmányai során felfedezte magának a göttingeni professzor, Edmund Husserl századfordulón megjelent *Logikai vizsgálódásait* és „Husserlbe vetett nagy reményeit beváltandó”²⁴ – a müncheni pszichológus-kör más tagjaival, például Johannes Dauberttel (1877–1947) együtt – Göttingenbe ment tanulni 1905 nyári szemeszterében. Habilitációja után Reinach a göttingeni fiatal filozófus kör, a fenomenológiának nevezett új filozófia követőit tömörítő és a később Fenomenológiai Mozgalomnak nevezett irányzat – a 20. századi kontinentális filozófia meghatározó áramlatának (vö. Olay – Ullmann 2011) – magját alkotó társaság vezetője lett és sikeres egyetemi előadónak is bizonyult: „Reinach jó tanár volt, főként pedig a filozófiai szemináriumok ragyogó vezetője” – emlékezett vissza a korai Fenomenológiai Mozgalomban személyesen részt vevő Roman Ingarden (1893–1970) – „Reinach révén az alkotó filozófálás beállítódásába kerültünk és örömmel vehettünk részt egy új filozófia keletkezésében, bármennyire is filozófiai gyerekek voltunk még” (Ingarden 1968. 114). A háború kitörésének évében, 1914 januárjában pedig Reinach Marburgban az akkori egyetemi filozófia vezető erejének, a neokantianizmusnak a fellegrivarában tartott nagy sikerű, apologetikus lendületű előadást a fenomenológiáról.

A kontrafaktuális kísértés ereje mindezek fényében igencsak érthető. Demandt azonban joggal veti fel, „hogyan amikor a túl korán eltávozottak életét hipotetikusán meghosszabbítjuk, felvetődik a kérdés: hogyan töltjük ki az így nyert éveket? Rendszerint az érintett személyek meg nem valósult vágyait realizáljuk” (Demandt 2011. 141). Ez, amint ugyancsak Demandt rámutat, nem pusztán praktikus nehézség, hanem a mélyén egy történelemfilozófiai nehézség rejlik, hiszen amikor egy hipotetikusán meghosszabbított életben az érintett, illetve környezete – esetünkben a korai Fenomenológiai Mozgalom résztvevőinek – vágyait realizáljuk, nem vesszük figyelembe azokat a *retroaktív értelemmódosulásokat*, melyek a történelmi idő előrehaladásához lényegileg hozzátartoznak (vö. uo. 142). Ilyen retroaktív értelemmódosulások – azaz olyan események, amelyek a korábbi terveknek, vágyaknak más jelentést kölcsönöznek – lehetőségei esetünkben is azonosíthatók: ha Reinach visszatért volna a flandriai frontról, aligha lett volna elkerülhető, hogy bevonódjon a Fenomenológiai Mozgalom első szakadásába. Valójában, ezen törés ismerete felől visszatekintve, az erre utaló je-

²³ Husserl 1987. 296; első megjelenés: 1917. dec. 6.

²⁴ Adolf Reinach kiadatlan levele 1905 tavaszáról, idézi: Schuhmann–Smith 1987. 8.

lek már a tanítványi kör kezdeteinek kialakulásakor felfedezhető, ahogyan ezt egy résztvevő visszaemlékezése tükrözi: „[A]mikor az első »müncheniek« Göttingenbe mentek Husserlhez és megismerték előadásait, szemináriumait, egy fontos dolog derült ki: Már eleve husserliánusként érkeztek oda, Münchenben iskolázott husserliánusként. S többször meglehetősen megdöbbenek, hogy ott egy olyan Husserlt találtak, aki a Münchenben tanulmányozottól fontos pontokban jelentősen eltért.”²⁵ Ennek fényében olvasva Reinach egyes korai levelei is arról tanúskodnak, hogy visszatérésének hipotetikus története aligha lenne megrajzolható mint a „ragyogó vezető” lineáris-kumulatív felemelkedésének oly gyakran projiciált története. A Göttingenben töltött első szemeszter során Reinach például ezt írta egyik levelében: „A többiekhez hasonlóan már én is jóval Göttingenbe érkezésem előtt új irányt kaptam Husserl, Natorp, Kant és Platón által.” A Husserlnél töltött tanulmányait pedig így jellemezte: „A leghasznosabb dolog, amit Husserl tud nyújtani, az az ő körültekintő és alapos munkamódszere [...]”²⁶ Hogyan viselkedett volna, kihez tartott volna Reinach ebben a konfliktusban? Egyáltalán, az izzó patrióta Reinach – akit sem az nem tartott vissza a Németország oldalán történő hadba vonulástól, hogy az 1914 elején tartott előadásában még a „világtörténelmi fejlődési folyamat”-ára bízta volna a fenomenológia sikerre vitelét (Reinach 1921. 405), sem az, hogy egy rokona, Adolphe Reinach (1887–1914) a front francia oldalán harcolt és esett el a háború első hónapjaiban (lásd: Schuhmann–Smith 1987. 4), sem az, hogy első önkéntes jelentkezését a gyalogsági ezrednél Reinach gyenge látására hivatkozva elutasították (Husserl 1994. 2. kötet, 194) – nos, ez a Reinach vajon hogyan viszonyult volna a késő háborús évek és az azt követő évtizedek kataklizmáinak gondolati és egzisztenciális kihívásaihoz, amelyek a filozófusok közül korántsem csak a freiburgi egyetem átmeneti rektorát sodorták kísértésbe.^{27, 28}

²⁵ Conrad 1992. 82; az eredetiben szereplő kiemelések elhagyásával.

²⁶ Adolf Reinach kiadatlan levele 1905. június 16-ról, idézi: Schuhmann–Smith 1987. 8.

²⁷ Ulrich Sieg monográfiájának (2013) érdeme, hogy a német filozófiának az első világháború kezdetét követő radikalizálódását nem egyes kiemelt szereplőkre fókuszálva, hanem egységes narratívaként mutatja be, aminek így jóval több szereplője kerül a vizsgálódás hatókörébe, mint azt a kiemelt szereplőkre korlátozott eddigi narratíva sejtette (lásd 103 skk.).

²⁸ A hosszú távú kontrafaktuális forgatókönyv felrajzolhatósága ellen szól az a reáltörténelmi tény is – amivel részleteiben nem kívánunk foglalkozni –, hogy Reinach a frontélmények hatására egyre közelebb került a valláshoz (1916-ban, egy a hátsországban töltött tartózkodás során feleségével együtt a protestáns hitre keresztelkedett, lásd: Schuhmann–Smith 1987. 26). Egy frontról írott levelének tanúsága szerint filozófiai „tervem világos [...]: az istenélményből [...] szeretnék kiindulni és nem mást tenni, mint megmutatni, hogy az »objektív tudomány« szempontjából nem lehet semmi ellenvetést tenni vele szemben [...]” (Reinach kiadatlan levele 1916. május 23-áról, idézve: Reinach 1921. xxxvii). Ugyan a vallásfenomenológia a 20. századi vallásfilozófia útkeresésének egyik legjelentősebb ágát alkotta, azonban korántsem triviális, miként lehetett volna Reinach ezen tervét közvetlenül beilleszteni a Fenomenológiai Mozgalom főáramába.

Azt gondolom azonban, hogy a kontinentális fenomenológia kialakulásának száz évvel ezelőtti története igenis hordoz releváns lehetőségeket kontrafaktuális felvetésekre, ám azokat máshol kell keresnünk. Az egyik ilyen felvetés főszereplője talán egy olyan filozófus lehet, aki a háború alatt szintén „kettős egzisztenciá[t folytatott] félkatonaként és nyomorúságos privátdocensként” (Heidegger–Rickert 2002. 36), azonban Adolf Reinachnál sokkal kisebb esélye volt életét áldozni a császáráért, hiszen első, szintén egészségügyi okok miatt történő kimustrálását követően csak a hátszágban teljesített szolgálatot és pusztán az utolsó hónapokban, 1918. augusztus vége és november közepe közt került a front közelébe (akkor is csak egy meteorológiai állomásra). Ennek megfelelően a kontrafaktuális felvetés sem a fegyverdörgés éveit, hanem az intellektuális Európa, s így a korai kontinentális filozófia azt közvetlenül megelőző aranykorát célozza meg.

Martin Heidegger ezt az időszakot egy másik német kisváros, Freiburg egyetemén töltötte. Ahogyan az egy évtizeddel később kelt életrajzában fogalmazott: „Az 1909/10-es év téli szemeszterétől kezdve katolikus teológiát tanultam a freiburgi egyetemen a katolikus internátus lakójaként. Itt túlnyomórészt filozófiával foglalkoztam [...]. Hogy a tankönyvfilozófián túlmenő problémaérzékenységre tegyek szert, az akkori dogmatika-tanár, Braig javaslatára Lotzét és Husserl-t tanulmányoztam” (Heidegger 2000. 41). Csakúgy, mint a Husserl-lel először elbeszélések és olvasmányélményei révén találkozó Reinach, Martin Heidegger is először közvetett úton találkozott tehát a fenomenológia alapítójának filozófiájával. A *reál-filozófiatörténeti* különbség Reinach és Heidegger között természetesen hatalmas: Heidegger a Fenomenológiai Mozgalom történetének soron következő protagonistája lett, míg Reinach esetén erről legfeljebb múlt idejű feltételes módban beszélhetnénk. Heidegger esetén erről a fenomenológiatörténeti leszármazási viszonyról későbbi, sokkal jobban stilizált, egy teleológiai alakzatba illesztett beszámolókkal rendelkezünk (pl. Heidegger 1978. 55 skk., 2007. 93 skk.), melyek ráadásul régebb óta hozzáférhetők, nemegyszer Heidegger saját kiadásában, feltehetően a saját filozófiatörténeti reprezentációja meghatározásának szándékával. Véleményem szerint legitim vállalkozás – az érdemi filozófiatörténet és a fogalomtörténet értelmében vett filozófiatörténet fent jelzett különbségéhez tartozó módon – a kettő szétválasztására törekedni, és megpróbálni rekonstruálni Heidegger forrásokkal alátámasztott, nem pedig a fenomenológia teleológiai önmegértése szerinti korai viszonyát Husserlhez. *Ez azonban önmagában még nem a kontrafaktuális filozófiatörténet-írás terepe.* Joggal jegyezte meg Evans, hogy kontrafaktuális „felvetésekre nincs szükség az ilyen események feltárásához” (Evans 2014. 3). A Fenomenológiai Mozgalom önképe és annak a filozófiatörténeti vizsgálódás által feltárható rekonstrukciója közötti diszkrépancia azonosításához szükség lehet a tudományos igényű filozófiatörténet-írás eszköztára nyújtotta különböző lehetőségekre – például források minél tágabb körének bevonása,

azok kritikai kezelése, explicit és implicit hatások felkutatása stb. –, azonban kontrafaktuális felvetésekre láthatóan nem.

Heidegger fentebb idézett életrajzát tovább olvasva azonban mintha a kontrafaktuális filozófiatörténet-írás egy közvetlen lehetőségével találkozánk: „Az első szemeszter során filozófiai és teológiai tanulmányaim alakulása egy olyan irányt vett, hogy 1911 elején kiléptem az internátusból és abbahagytam a teológiai tanulmányokat [...]. Ezáltal ninctelenné váltam, azonban elhatározásom volt, hogy megpróbáljam magamat a tudományos kutatásnak szentelni. Az a terv, hogy Husserlhez menjek Göttingenbe, meghiúsult általam, hogy az itteni egyetemen kaptam egy ösztöndíjat egészen a habilitációig” (Heidegger 2000. 41). Heidegger ezen utóbbi megjegyzése – ami kézen-közön terjedve már régebb óta ismert volt²⁹ – szinte kihívja egy kontrafaktuális forгатókönyv konstruálását. Tényleg szédítő belegondolni, hogy – ezek szerint – csak kontingens akadályokon múlt, hogy Heidegger nem csatlakozott a göttingeni Fenomenológiai Mozgalomhoz annak tetőpontján. Milyen lehetőségek nyílhattak volna meg mind Heidegger, mind a Fenomenológiai Mozgalom előtt! Mennyire másként alakulhatott volna a kontinentális filozófia története! – gondolhatnánk. Azt hiszem azonban, több szempontból sem szabad engednünk ezen felvetés csábításának. Egyrészt forráskritikailag *cum grano salis* kell kezelnünk Heidegger megjegyzését, hiszen azt 1922-ben vetette papírra – amikor már elemi érdeke fűződött ahhoz, hogy magát Husserl tanítványaként mutassa be –, ráadásul ezt az életrajzot egy egyetemi álláspályázat mellékleteként küldte a fenomenológiához közel állónak tekinthető Georg Misch (1878–1965) számára. Még ha feltételezzük is, hogy Heidegger tényleg Göttingenbe akart menni Husserlnél tanulni, akkor sem tűnik úgy, hogy megbízható fogódzókkal rendelkezünk egy kontrafaktuális forгатókönyv rekonstruálására. Egy termékeny kontrafaktuális felvetéséhez óvatosabban, távolabbról kell közelítenünk.

A teológiai tanulmányoktól való elfordulás egy korabeli dokumentuma szerint Heideggert barátja, Ernst Laslowski (1889–1961) 1911 tavaszán még a teológiai tanulmányok folytatására biztatta, mégpedig nem pusztán praktikus okok („a pénzkérdés”, Denker *et al.* 2004. 29), hanem az akadémiai „karriertervezés” egy szofisztikáltabb szempontja miatt is: „Amennyire téged a megnyilatkozásaidból és munkáidból ismerlek, mindig egy szempont dominál: az apologetikai. [...] [A]ttól kell félnem, hogy – tisztán gyakorlatiasan tekintve, egy szakfilozófusi habilitáció szempontjából – ez a tendencia, fájdalom!, a mérvadó köröknél megbotránkozást váltana ki” (uo.; az eredetiben szereplő kiemelések elhagyásával). Heidegger, amint a reál-filozófiatörténetből tudjuk, figyelmen kívül hagyta ezeket az atyai jótanácsokat. Megfogadta viszont Laslowski egy másik javaslatát: „Biztosíts magadnak a teljesítményed révén támogatókat!” (uo.). Heidegger katolikus értelmiségi körökben történő kapcsolatépítési kísérleteinek eredménye

²⁹ Forrásmegjelölés nélkül közölte: Spiegelberg 1960. 1. kötet, 276.

nem is váratott sokat magára. A rá következő évben megjelent *Das Realitätsproblem in der modernen Philosophie* (*A realitásprobléma a modern filozófiában*) című tanulmánya, amelynek egy lábjegyzetében Husserl neve is megjelenik mint egy „általános probléma” felvetője (Heidegger 1978. 8, 12. jegyzet). Azonban a vizsgálódás mesterkéltlen közelire állított mélységélessége miatt olyan szerzők, akik, mint Husserl, legutóbb a századfordulón jelentettek meg könyvet, kiesnek az írás hatóköréből. A kortárs filozófiához való kiegyensúlyozottabb viszonyulásról tanúskodik az a publikáció, amely a freiburgi egyetem keresztény művészettörténet professzora, Josef Sauer (1872–1949) által társszerkesztett *Literarische Rundschau für das katholische Deutschland* folyóiratban jelent meg ugyanezen év folyamán három részletben, *Neuere Forschungen über Logik (Újabb kutatások a logikáról)* címmel (a pap Sauer láthatóan egyike volt azoknak a befolyásos egyházi értelmiségieknek, akiket a fiatal Heidegger meg tudott nyerni támogatóként). Érdeemes idézni azt, amint Heidegger egy Sauernek írt levelében a készülő munkát jellemezte: „Alapjaiban véve ez [az írás] csupán egy előmunka, ami támpontként szolgálna a matematikai logika szerteágazó vizsgálatának megkezdéséhez. Ahhoz, hogy az egész ne hogy terméketlen akadémikuskodásba és skolasztikus ellentmondás-keresésbe torkolljon, a tér- és időproblémát kell a matematikai fizika alapján orientálva legalább ideiglenes megoldáshoz segíteni” (Denker *et al.* 2004. 58). Heidegger munkásságának későbbi témái felől tekintve ez a célkitűzés meglepően hangozhat és mindenképpen jelzi azt a lendületet, amivel Heidegger teológiai tanulmányait félbeszakította és tanulmányainak középpontjába – éppen az 1912-es évtől kezdve (vö. uo. 14. skk.) – a természet-tudományos tárgyakat helyezte. Ugyanakkor Heidegger beszámolója nyilvánvalóan a terv kiforratlanságát is mutatja (amin egyes megjegyzések, mint például hogy „újabbban a logisztika [*Logistik*] az általános tárgyelmélettel [*Gegenstandstheorie*] próbál összeolvadni” [uo.], sem segítenek). A beszámoló leginkább csak annyit közvetít tehát számunkra, hogy Heidegger zsenijét a kor legmodernebb irodalmával való konfrontációra tett kísérletként kell szemlélnünk. Ennek jelentőségére még visszatérünk.

A modern összefoglaló szakirodalom ítélete szerint „az *Újabb kutatások a logikáról* írással Heidegger Husserl pszichologizmus-kritikájához közeledik” (Vetter 2014. 28). Heidegger valóban azt a problémát teszi a gondolatmenet kiindulópontjává, hogy – egy a történelmi Magyarországon született bécsi filozófus, Oskar Ewald megfogalmazása szerint – „vajon a *pszichologizmus* vagy a *transzcendentalizmus* talál-e megalapozásra a kanti filozófia lényegében?”³⁰ Heidegger azonban sem Ewald (egyébként kontrafaktuális) történeti kérdésfeltevése – „Kant *lehetett-e* volna pszichologista úgy, hogy közben nem kerül ellentmondásba filozófiájának alapgondolataival” (Ewald [Friedländer] 1906. 28–29)

³⁰ Ewald [Friedländer] 1906. 29; idézi Heidegger 1978. 19. Oskar Ewald (eredeti nevén: Friedländer, 1881–1940) Bécsben működő, Dachaut megjárta filozófus.

– iránt nem mutat érdeklődést, sem azt a (marburgi) neokantiánus véleményt nem osztja, hogy ez a kérdés már rég eldőlt a (transzcendentál)logika javára, így „Husserl szép fejtegetéseiből” – azaz Husserl a századfordulón megjelent, nagy hatású antipszichologista érveléséből – „egyáltalán nem sok minden marad, amit még tanulhatnánk”.³¹ Éppen ellenkezőleg: „mi – mondja Heidegger – Husserl mélyreható és kifejezetten szerencsésen megfogalmazott *Vizsgálódásainak* meszsze hordó jelentőséget akarunk tulajdonítani, hiszen valójában azok törték meg a pszichologista igézetet és indították el az alapelvek előbb jelzett tisztázását” (Heidegger 1978. 19). Heidegger ilyen értelmű oldalváltása a kor pszichologizmus-vitájában ígéretesnek tűnik, és ezen a ponton szinte kívánnánk, hogy bárcsak megvalósíthatta volna göttingeni terveit. Vessünk azonban egy pillantást arra, amit Heidegger pozitív megoldásként felmutat: „A pszichologizmus ellentmondásosságának és elméleti terméketlenségének felismerése szempontjából alapvető a pszichikai aktus és a logikai tartalom, az időben lezajló reális gondolati esemény és az ideális, időn kívüli, identikus értelem megkülönböztetése, röviden a különbségtétel aközött, ami »van« és ami »érvényes«” (uo. 22). Fehér M. István egyik kitűnő tanulmányában joggal mutatott rá, hogy ez a bináris struktúra „egy platonikus kétvilág-elmélet jegyével rendelkezik, amit Heidegger a húszas években éles kritikával fog illetni” (Fehér M. 1994. 77, vö. 1986. 166). Heidegger „korai ragaszkodása az antipszichologisztikus perspektívához” tehát filozófiai fejlődésének „origóját” jelenti (Fehér M. 1994. 77). Azonban, ahogyan erre szintén Fehér M. István hívja fel a figyelmet, ezen fejlődés első lépései már Heidegger jelen írásában megfigyelhetők, amikor Heidegger a cikk második, 1912 szeptemberében, közel egy hónappal az első után leadott (vö. Denker *et al.* 2004. 59) részében felveti, „a nehezen elkerülhető visszaesések a pszichológiába arra tűnnek utalni, hogy pszichológia és logika éles kettéválasztása talán nem vihető végbe” (Heidegger 1978. 29). Fehér M. István megítélése szerint: „ez az a pont, ahol Heidegger bejelenti első, tapogatózó kételyét az antipszichologizmusra jellemző élesen dualista állásponttal szemben. Ezt a kritikai hozzáállást a húszas években építi ki, és ez fogja megalapozni mind Heideggernek a transzcendentális nézőpontra gyakorolt kritikáját, mind az ebből a kritikából kinövő saját autonóm álláspontját” (Fehér M. 1994. 77). Heidegger „Husserlhez közeledését” tehát finomítanunk kell.

Még egy ponton szorul rá finomításra ez a kép: Az „éles dualizmus” meghaladását ugyanis már Husserl maga is megcélozta a szóban forgó *Logikai vizs-*

³¹ Natorp 1912. 198; idézi (különnyomatból): Heidegger 1978. 19. Natorp ugyancsak a kor legbefolyásosabbjának számító *Kant-Studien* oldalain dicsérte korábban Husserl művét annak megjelenésekor (Natorp 1901, lásd kül. 282 skk.), nagyban hozzájárulva Husserl akadémiai karrierjéhez (pedig magánlevélben akkor is a későbbi ítéletét visszhangozta, lásd: Holzhey 1986. 261). Heidegger erudicionizmusának túl közelre állított mélységélességére jellemző, hogy Natorp korábbi írását nem említi. A pszichologizmus-vita és Husserl jelentőségének klasszikus bemutatásához lásd: Kusch 1995.

gálódások 1901-ben megjelent második kötetében. Sőt ez a husserli célkitűzés alapozza meg az egész mű filozófiai programját, ahogyan Husserl már egy 1896-ban tartott egyetemi előadásán, az első kötet pszichologizmus-kritikai alap gondolatait ismertetve megjegyezte: „Még ha a logikai törvényeink tárgyai nem is a pszichikai fenomének, még ha nem is [azokra vonatkozó] diszpozíció-törvények, ezzel semmiképpen sem azt akarom mondani, hogy minden kapcsolatot nélkülöznének a fenoménekhez vagy a pszichikaihoz.”³² Heidegger fejlődésének „origója” tehát ugyan közel áll Husserlhez, azonban már itt is egy *apró, de jelentős távolság* választja el Heideggert Husserltől. Heidegger megfogalmaz egy felismerést, ami, ahogyan Fehér M. István jelezte, alapvető jelentőségű lesz későbbi filozófiai fejlődése számára. Husserl saját fenomenológiája számára éppen olyan jelentős pszichikai és logikai viszonyának meghatározása – kettőjük fejlődési útja azonban láthatóan nem érintkezik. Ez a Husserlhez fűződő ambivalens viszony érződik a Heidegger-írás Husserl-hivatkozásain is: Heidegger feltűnően kerül a *Logikai vizsgálódások* második, lényegi kötetére történő hivatkozásokat (vö. Heidegger 1978. 30, 38–39). Az imént felvetett kontrafaktuális lehetőségre tekintettel ez az alapvető távolság önkéntelenül is azt mondhatja velünk, Heidegger talán jobban tette, hogy nem is ment Göttingenbe (de legalábbis a korai tanulmánya semmi megbízható, érdemi fogódzót nem biztosít a kontrafaktuális forgatókönyv megrajzolásához).

Ugyanakkor, azt gondolom, éppen elemzésünk jelen pontja mutatja egy *releváns kontrafaktuális felvetés lehetőségét*. Heidegger *Újabb kutatások a logikáról* című írása ugyanis ezer apró szálon kötődik a korai fenomenológiai mozgalomhoz, azaz nemcsak Husserlhez, hanem annak más korai szereplőjéhez is. Heidegger szinte az egész második részt Alexius Meinongnak és tanítványainak szenteli (uo. 26 skk.). Valójában még Heidegger Husserl-idézetei is mintha egy (proto-) fenomenológus, a kevésbé ismert, kalandos sorsú Hans Schmidkunz egyik írásán keresztül tükröződnének.³³ Heidegger ezen írása éppen azért lehet érdekes számunkra, szembeállítva a mesterségesen közelre fókuszált *Realitásprobléma*-tanulmánnyal, mert érdemi kapcsolódási pontokat keres a korai Fenomenológiai

³² Husserl 2001. 19. A pszichologizmus husserli kritikáját, valamint a pszichológiának és a husserli fenomenológiának az »éles dualizmus« meghaladását megcélzó viszonyát illetően lásd: Varga 2009. 227 skk., kül. 234 skk.

³³ Schmidkunz 1912. vö. pl. 2. Hans Schmidkunz (1863–1934) élete joggal nevezhető kalandosnak. Fiatalon Franz Brentano tanítványai közé tartozott Bécsben (1885-ben szerzett doktorátust), sőt talán Husserl is személyesen ismerte. Az 1880-as évek második felében, amit Schmidkunz részben Münchenben és más német városokban töltött, megromlott a kapcsolata Brentanóval, valamint, feltehetően, a Brentano-kör többi tagjával. Münchenben Schmidkunz bevonódott a hipnóziskutatásba, és – korabeli beszámolók szerint „kényszerképzetek” hatására – elhagyta feleségét és három gyermekét. Mindez a tevékenysége, talán kiváltképp azért, mert a feleség egy müncheni professzorral házasodott újra, Schmidkunz müncheni egyetemi karrierjébe került (Schmidkunz rejtőzködő biográfiáját, valamint a fenomenológiai mozgalomban betöltött, nehezen tetten érhető, mégis jelentős szerepét illetően lásd: Varga 2015).

Mozgalomhoz és a Brentano-iskolához. Heidegger egy évvel későbbi doktori disszertációjához képest pedig szempontunkból azzal a különleges előnnyel rendelkezik, hogy ez a kapcsolatkeresés *még nem a müncheni fenomenológusok szű-rőjén át történik*. Heidegger 1912-es tanulmánya tehát egy különleges kontrafaktuális lehetőséget vet fel: *a Fenomenológiai Mozgalom története még a müncheni tanítványok bekapcsolódása előtt*.

Ezt a kontrafaktuális felvetést egy másik szempontból, Heidegger saját feladatkielölése felől nézve is megfogalmazhatjuk. Heidegger ekkor magát egyértelműen nem tekintette fenomenológusnak, hanem egy másfajta, egészen speciális szerepet szánt magának. Heidegger ezen feladatkielölése igazából a történeti dokumentumok, így Laslowski imént idézett tanácsa és Heideggernek a saját cikkéről Sauer számára adott előzetes összefoglalója felől érthető meg igazán: Heidegger célja a dialógus keresése katolikus gondolkodóként a legmodernebb filozófia vívmányaival. Ez a szerep jelenik meg Heidegger egy évvel később Heinrich Rickertnek írott levelében. Heidegger magát itt még egyértelműen a katolikus filozófus szerepébe helyezi: „filozófiai alapnézeteim ugyan különbözők, azonban én legyek az utolsó, aki osztozik abban az ismert nyomorúságos módszerben, hogy a modern filozófiában csak elhajlások sorozatát látja” (Heidegger–Rickert 2002. 11–12). Heidegger éppen ebbe a célkitűzésbe helyezi egy évvel ezelőtti tanulmányát: „Főként a mi oldalunknak kell igyekeznie [...]. Az egész »katolikus filozófiai« irodalomban mindmáig nincs olyan könyv, nincs olyan tanulmány, amely legalább közelítőleg helyesen megértené Kantot” (uo. 12). A diákok által professzoraiknak írt levelekben az ilyen jellegű kijelentést nagy valószínűséggel a saját ambíciók invokálása követi, s Heidegger esetén sincs ez másként. „Az elmúlt évben kísérletet tettem a logikában zajló újabb kutatások áttekintésére a Sauer által kiadott *Literarische Rundschau* [...] -ban. A filozófusoknak ez leginkább *terra incognita* volt.” (uo.) Ez a kijelentés némileg vakmerő egy frissen doktorált fiattól a nála 26 évvel idősebb Rickert felé, aki ráadásul 1896 óta a filozófia rendes professzora is volt Freiburgban (és ebben a minőségben hamarosan Heidegger habilitációjának bírálója lett); tehát Heidegger levelében azonnal következik a finomítás, ami azonban egyértelműen pozicionálja a *Rundschau*-tanulmányt: „Ön bizonyára megérti, mélyen tisztelt titkos tanácsos úr, hogy mindezeket nem azért írtam, hogy [...], hanem mert ezzel a módszerrel [ti. a modern fejlemények katolikus részről történő elutasításával] filozofálásunk a holtpontra marad. Nagyon is tudom, hogy ugyanakkor igenis értékelik a katolikusok által elvégzett tudományos munkát – azonban csak akkor, ha az színvonalas” (uo. 12).

A modern filozófia és természettudományok fejleményeivel – saját álláspontjának megőrzésével – dialógust folytatni kívánó katolikus filozófus példájához nem kell messzire tekintenünk. Josef Geysler (1869–1948), Rómában 1892-ben teológiából, Münchenben 1897-ben filozófiából doktorálva 1904 óta münsteri professzorként működött (rendes professzori kinevezés 1911-ben). A katolikus

philosophia perennis eszméjének megőrzése mellett Geyser intenzíven kereste a kapcsolódási lehetőséget a kor legmodernebb filozófiai irányzatához, amiről maga Husserl tudósít egy levelében, amelyet Heidegger imént idézett levelével egy napon írt ugyanúgy Rickerthez: „Geyser művét [1909] annak idején érdeklődéssel olvastam, mivel abban a legújabb irodalom és *Logikai vizsgálódásaim* tárgyalását találtam. Az első végiglapozás még messzemenő reményeket is ébresztett. A közelebbi tanulmányozásnál azonban csalódtam [...]. A német katolikus irodalom szisztematikusan-filozófiai írásaival persze eddig még sohasem jártam jobban, sőt leginkább rosszabbul. Mindig ugyanaz a kép: hatalmas olvasottság, azonban semmi [jele] a komoly tudományos kutatásnak” (Husserl 1994. 5. kötet, 175). A Heidegger 1912-es írásával kapcsolatos kontrafaktuális felvetést tehát – történetileg lehorgonyozva – akár így is megfogalmazhatnánk: *Heideggerből egy sokkal jobb Geyser válhatott volna*. Az értékelés megalapozottságához gondoljunk csak arra, hogy Heidegger – éppen az idézett tanulmányában – egyébként maga is kritikával viszonyult Geyserhez (aki viszont 1917-ben éppen azt a freiburgi katedrát szerezte meg, amire Heidegger is aspirált), de elég azt is emlékezetbe idéznünk, hogy szinte minden a fiatal Heideggerről szóló értékelés kiemeli különleges tehetségét. Joggal gondolhatjuk tehát, hogy a „katolikus szisztematikusan-filozófiai irodalomnak” akadt volna egy olyan képviselője, aki nem pusztán üres olvasottságot mutat fel.

Ezen – két oldalról megfogalmazható – kontrafaktuális felvetés különlegesége, hogy az eddig tárgyalt történelmi tények ezt kifejezetten kontrafaktuálissá teszik: Heidegger doktori témavezetőjének, a középkori filozófus Artur Schneidernek (1876–1945) 1913-as távozása miatt nyitva állt az egyetem világnézetileg kötött, katolikus filozófiai katedrája (későbbi nevével a konkordátum-katedra); azonban Heidegger számára ennek elnyeréséhez pártfogói explicit módon egy tematikus reorientációt írtak elő. Ahogyan a professzori beszélgetések egy fültanúja felidézte: „Amikor [...] először vettem részt egy tudományos beszélgetésben Arthur Schneiderrel, szóba hoztam Heideggert. Schneider azt mondta, ő arra ösztönözte, hogy mindenképpen habilitáljon. [...] De, tette hozzá Schneider, bármennyire is jó, hogy Heidegger rendszerfilozófus [*Systematiker*], most bele kell dolgoznia magát a középkor filozófiájába” (Ott 1986. 145). Heidegger sokáig próbálta elkerülni ezt a reorientációs nyomást – az idézett Rickert-level is ezen beszélgetés *után* született, sőt még 1914 nyarán is Husserlrel kapcsolatos terveiről tudósított (vö. Denker et al. 2004. 61; Heidegger–Rickert 2002. 19) –, azonban idővel kénytelen volt engedni a helyzet kényszerének: az 1915 nyarán beadott habilitációs értekezése már középkori témáról született, amit a habilitációs életrajzában úgy kommentált, hogy egyetemi pártfogóinak előadása és szemináriumai „alaposan szétzúzták benne a matematika iránti vonzódás táplálta ellenszenvét a történelem iránt” (Heidegger 2000. 39). Az már a történelem iróniájához tartozik, hogy amikor Husserl 1916 elején Freiburgba került, Husserlt eleinte éppen középkori orientáltsága zavarta Heidegger személyével

kapcsolatban (vö. Husserl 1994. 5. kötet, 131). Husserl és Heidegger kétségkívül érdekes és annak megfelelően sokat vizsgált kapcsolata³⁴ mellett azonban, azt gondolom, érdemes figyelmet szentelnünk az eddigiekben bemutatni kívánt kontrafaktuális epizódoknak is.

Ez a két szempontból is megfogalmazható kontrafaktuális felvetés nemcsak a kontrafaktuális felvetések Ferguson-féle kritériumát elégíti ki, hiszen ezt a lehetőséget a kortársak is megfontolták – az idézett naplőfeljegyzés szerzője még 1914 elején is ezt írta egy levelében: „jelenleg még nem világos, hogy 1. Heidegger egyáltalán képes 1915 nyara előtt habilitálni, 2. hogy Heidegger egy történeti vagy egy logikai témával habilitál (az előbbi kiválóan gyarapodik, az utóbbihoz nincs igazán kedve)” (Ott 1986. 147) –; hanem számos első személybeli feljegyzés és terv is mutatja, hogy ez 1912-ben, illetve azt követően is még egy ideig Heidegger lehetőséghorizontjához tartozott. Ez a kontrafaktuális lehetőség visszafogottan akként fogalmazható meg, hogy Heidegger egy sokkal jobb Geysler lehetett volna; kiélezve pedig úgy, hogy a Fenomenológiai Mozgalom történetére kaptunk volna egy a müncheni iskolától független rálátást, avagy – nézőponttól függően – úgy, hogy egy rendkívül tehetséges katolikus gondolkodó keresett volna érdemi kapcsolódást a kor legmodernebb filozófiájához.

Azt pedig, hogy a filozófiatörténet annyiban szerencsésebb helyzetben van-e a történettudománynál a kontrafaktuális felvetésekkel, hogy ezek a történeti kontingenciák által kijelölt kontrafaktuális forgatókönyvek a filozófiatörténetre egyaránt jellemző gondolati hagyomány működtetése által fogalmilag is kitölthetők-e, azaz hogy vajon ezeket a történetileg lehorgonyozott filozófiai pozíciókat fogalmilag ki tudnánk-e építeni, nos, mindezt csak a konkrét próbálkozás dönthetné el.

IRODALOM

- Bibó István 2012. Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... In *Az európai politikai fejlődés értelme*. Bibó István munkái, 9. [Budapest], Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely. 157–174.
- Brentano, Franz 1982. *Deskriptive Psychologie*. Szerk. Roderick M. Chisholm – Wilhelm Baumgartner. Hamburg, Meiner.
- Burg, Peter 1997. Kontrafaktische Urteile in der Geschichtswissenschaft. *Archiv für Kulturgeschichte* 79/1. 211–227.
- Carr, David 2014. *Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World*. Oxford, Oxford University Press.
- Carr, Edward Hallett 1995. *Mi a történelem?* Ford. Bérczes Tibor. Budapest, Osiris.
- Clark, Christopher 2013. *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*. London, Penguin Penguin (első megjelenés: 2012).

³⁴ A magyar olvasók abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy rendelkezésükre áll egy kitűnő átfogó monográfia: Schwendtner 2008.

- Conrad, Theodor 1992. Ein Zeitzeuge über die Anfänge der phänomenologischen Bewegung: Theodor Conrads Bericht aus dem Jahre 1954. *Husserl Studies*. 9/2. 77–90.
- Cowley, Robert 2000. *Was wäre gewesen, wenn? Wendepunkte der Weltgeschichte*. Ford. Ilse Utz. München, Knaur.
- Cowley, Robert 2004. *Was wäre geschehen, wenn? Wendepunkte der Weltgeschichte*. Ford. Henning Thies. München, Droemer.
- Demandt, Alexander 2002. Kontrafaktische Geschichte. In Stefan Jordan (szerk.) *Lexikon der Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*. Stuttgart, Reclam. 190–193.
- Demandt, Alexander 2011. *Ungeschehene Geschichte. Ein Traktat über die Frage: Was wäre geschehen, wenn...?* Neuausgabe. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Denker et al. szerk. 2004. *Heidegger und die Anfänge seines Denkens*. Heidegger-Jahrbuch 1. Freiburg, Alber.
- D’Israeli, Isaac 1824. *A Second Series of Curiosities of Literature: Consisting of Researches in Literary, Biographical, and Political History; of Critical and Philosophical Inquiries; and of Secret History*. The Second Edition, Corrected. London, John Murray.
- Evans, Richard J. 2014. *Altered Pasts. Counterfactuals in History*. London, Little–Brown.
- Ewald [Friedländer], Oskar 1906. *Kants Methodologie in ihren Grundzügen. Eine erkenntnistheoretische Untersuchung*. Berlin, Ernst Hofmann.
- Fehér M. István 1986. Zum Denkweg des jungen Heidegger. I. Die ersten Veröffentlichungen. In *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae – Sectio Philosophica et Sociologica* 20. 163–184.
- Fehér M. István 1994. Phenomenology, Hermeneutics, Lebensphilosophie: Heidegger’s Confrontation with Husserl, Dilthey, and Jaspers. In Theodore Kisiel – John van Buren (szerk.) *Reading Heidegger from the Start. Essays in His Earliest Thought*. Albany, SUNY. 73–89.
- Fehér M. István 2009a. Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció. A történeti-kritikai és az életműkiadások filológiai-hermeneutikai problémái (I.). *Világosság*. 50/2. 3–32.
- Fehér M. István 2009b. Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció. A történeti-kritikai és az életműkiadások filológiai-hermeneutikai problémái (II.). *Világosság*. 50/3. 63–93.
- Fehér M. István – Olay Csaba 2012. A másik igazsága. Fehér M. István válaszol Olay Csaba kérdéseire. In Lengyel Zsuzsanna Mariann – Jani Anna (szerk.) *A másik igazsága. Ünnepi kötet Fehér M. István tiszteletére*. Budapest, L’Harmattan. 265–332.
- Ferguson, Niall 2011a. Virtual History: Towards a ‘Chaotic’ Theory of the Past. In Niall Ferguson (szerk.) *Virtual History. Alternatives and Counterfactuals*. London, Penguin. 1–90.
- Ferguson, Niall 2011b. What if Britain had ‘stood aside’ in August 1914? In Niall Ferguson (szerk.) *Virtual History. Alternatives and Counterfactuals*. London, Penguin. 228–280.
- Geoffroy Château, Louis-Napoléon 1836. *Napoléon et la conquête du monde. 1812 à 1832. Histoire de la monarchie universelle*. Paris, H.-L. Delloye.
- Geyser, Josef 1909. *Grundlagen der Logik und Erkenntnislehre. Eine Untersuchung der Formen und Prinzipien objektiv wahrer Erkenntnis*. Münster, Schöningh.
- Heidegger, Martin 1978. *Frühe Schriften*. Szerk. Friedrich-Wilhelm von Hermann. Gesamtausgabe, 1. Frankfurt, Klostermann.
- Heidegger, Martin 2000. *Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges 1910–1976*. Szerk. Hermann Heidegger. Gesamtausgabe, 16. Frankfurt am Main, Klostermann.
- Heidegger, Martin 2007. *Zur Sache des Denkens*. Szerk. Friedrich-Wilhelm von Hermann. Gesamtausgabe, 14. Frankfurt am Main, Klostermann.
- Heidegger, Martin – Rickert, Heinrich 2002. *Briefe 1912 bis 1933 und andere Dokumente*. Szerk. Alfred Denker. Frankfurt am Main, Klostermann.
- Holzhey (szerk.) 1986. *Der Marburger Neukantianismus in Quellen: Zeugnisse kritischer Lektüre, Briefe der Marburger, Dokumente zur Philosophiepolitik der Schule*. Basel, Schwabe.

- Husserl, Edmund 1987. *Aufsätze und Vorträge (1911–1921)*. Szerk. Thomas Nenon – Hans Rainer Sepp. Husserliana 25. Dordrecht, Martinus Nijhoff (Kluwer).
- Husserl, Edmund 1994. *Briefwechsel*. Szerk. Karl Schuhmann – Elisabeth Schuhmann. Husserliana Dokumente, 3. Dordrecht, Kluwer.
- Husserl, Edmund 2001. *Logik. Vorlesung 1896*. Szerk. Elisabeth Schuhmann. Husserliana Materialien, 1. Dordrecht, Kluwer.
- Ingarden, Roman 1968. Meine Erinnerungen an Edmund Husserl. In Husserl, Edmund: *Briefe an Roman Ingarden. Mit Erläuterungen und Erinnerungen an Husserl*. Phänomenologica, 25. Den Haag, Martinus Nijhoff. 106–135.
- Kusch, Martin 1995. *Psychologism. A Case Study in the Sociology of Philosophical Knowledge*. London, Routledge.
- Lebow, Richard Ned 2014. *Archduke Franz Ferdinand lives! A World without World War I*. New York, Palgrave Macmillan.
- Meinecke, Friedrich 1959. *Zur Theorie und Philosophie der Geschichte*. Szerk. Eberhard Kessel. Werke, 4. Stuttgart, Köhler.
- Mill, John Stuart 1974. *A System of Logic Ratiocinative and Inductive. Part II*. Szerk. M. John Robson. Collected Works, 8. London, Routledge.
- Morembert, H. Tribut de 1980. 54. Geoffroy Château. In Michel Prevost – Roman D’Amat – H. Tribut de Morembert (szerk.) *Dictionnaire de biographie française. 15. (Gachot – Gilbert)*. Paris, Letouzey & Ané. 1149.
- Münkler, Herfried 2013. *Der Grosse Krieg. Die Welt 1914 bis 1918*. Berlin, Rowohlt.
- Natorp, Paul 1901. Zur Frage der logischen Methode. Mit Beziehung auf Edm. Husserls „Prolegomena zur reinen Logik“. *Kant-Studien*. 6/2. 270–283.
- Natorp, Paul 1912. Kant und die Marburger Schule. *Kant-Studien*. 17/2. 193–221.
- Olay Csaba – Ullmann Tamás 2011. *Kontinentális filozófia a XX. században*. Budapest, L’Harmattan.
- Ott, Hugo 1986. *Der Habilitand Martin Heidegger und das von Schaezler’sche Stipendium. Ein Beitrag zur Wissenschaftsförderung der katholischen Kirche*. Freiburger Diözesan-Archiv. 106. 141–160.
- Pharos [Hammerl, Franz Xaver?] 1918. *Der Prozeß gegen die Attentäter von Sarajewo. Nach dem amtlichen Stenogramm der Gerichtsverhandlung aktenmäßig dargestellt*. Sonderdruck aus dem „Archiv für Strafrecht und Strafprozeß“. Berlin, R. v. Decker.
- Pohanka, Reinhard 2007. *Kein Denkmal für Maria Theresia: eine alternative Geschichte Österreichs*. Graz, Leykam.
- Reinach, Adolf 1921. *Gesammelte Schriften*. Herausgegeben von seinen Schülern. Halle, Max Niemeyer.
- Renouvier, Charles 1876. *Uchronie. L’utopie dans l’histoire*. Paris, la Critique philosophique.
- Ricoeur, Paul 1953. Geschichte der Philosophie als kontinuierliche Schöpfung der Menschheit auf dem Wege der Kommunikation. In Klaus Piper (szerk.) *Offener Horizont. Festschrift für Karl Jaspers*. München, Piper.
- Ricoeur, Paul 2001. L’histoire de la philosophie et l’unité du vrai. In *Histoire et vérité*. Paris, Seuil. 51–68.
- Rodiek, Christoph 1997. Erfundene Vergangenheit kontrafaktische Geschichtsdarstellung (Uchronie) in der Literatur. *Analecta Romanica*. 57. Frankfurt am Main, Klostermann.
- Schmidkunz, Hans 1912. Grundzüge einer Lehre von der logischen Evidenz. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*. 146/1. 1–64.
- Schuhmann, Karl – Smith, Barry 1987. Adolf Reinach: An Intellectual Biography. In Kevin Mulligan (szerk.) *Speech Act and Sachverhalt. Reinach and the Foundations of Realist Phenomenology*. Primary Sources in Phenomenology, 1. Dordrecht, Martinus Nijhoff. 3–27.

- Schwendtner Tibor 2008. *Husserl és Heidegger. Egy filozófiai összecsapás analízise*. Budapest, L'Harmattan.
- Sieg, Ulrich 2013. *Geist und Gewalt. Deutsche Philosophen zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*. München, Hanser.
- Spiegelberg, Herbert 1960. *The Phenomenological Movement. A Historical Introduction*. *Phaenomenologica*, 5–6. Den Haag, Martinus Nijhoff.
- Tellenbach, Gerd 1994. „Ungeschehene Geschichte” und ihre heuristische Funktion. *Historische Zeitschrift*. 258. 297–316.
- Tucker, Aviezer 1999. Historiographical Counterfactuals and Historical Contingency. *History and Theory*. 38/2, 264–276.
- Varga Péter András 2009. A *Logikai vizsgálódások* filozófiai álláspontja és annak átalakulása a mű első kiadását követően. In Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.) *Husserl és a logikai vizsgálódások. Ismeretfilozófia és fenomenológiai filozófia*. Budapest, L'Harmattan. 226–274.
- Varga Péter András 2013. *A fenomenológia keletkezése*. Cogito könyvek 9. Budapest, L'Harmattan.
- Varga Péter András 2015. Die Einflüsse der Brentanoschen Intentionalitätskonzeptionen auf den frühen Husserl. Zur Widerlegung einer Legende. In *Phänomenologische Forschungen*. [megjelenés alatt].
- Vetter, Helmuth 2014. *Grundriss Heidegger. Ein Handbuch zu Leben und Werk*. Hamburg, Meiner.
- Waldenegg, Georg Christoph Berger 2011. What-If? Counterfactuality and History. In Dorothee Birke – Michael Butter – Tilmann Köppe (szerk.) *Counterfactual Thinking – Counterfactual Writing*. *Linguae & litterae. Publications of the School of Language & Literature Freiburg Institute for Advanced Studies* 12. Berlin, De Gruyter. 130–149.
- Wenzlhuemer, Roland 2009. Counterfactual Thinking as a Scientific Method. *Historical Social Research | Historische Sozialforschung*. 34/2, 27–54.
- Würthle, Friedrich 1978. *Dokumente zum Sarajevoprozeß. Ein Quellenbericht*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Ergänzungsband, 9. Wien, Berger.